

A TIHANYI APÁTSÁG
ALAPÍTÓLEVELE 1.

SZENTGYÖRGYI RUDOLF

A
TIHANYI APÁTSÁG
ALAPÍTÓLEVELE 1.

AZ ALAPÍTÓLEVÉL SZÖVEGE,
DIPLOMATIKAI ÉS NYELVI LEÍRÁSA

E L T E E Ö T V Ö S K I A D Ó • 2 0 1 4

Lektorálta:

Érszegi Géza
Korompay Klára

Megjelent a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával.

Nemzeti Kulturális Alap

A kiadvány

az ELTE Benkő Loránd Magyar Nyelvtörténeti Műhelyében folyó kutatások nyomán,
a Magyar Tudományos Akadémia Bolyai János Kutatási Ösztöndíjának támogatásával,
az MTA–DE Magyar Nyelv- és Névtörténeti Kutatócsoport programja keretében készült.

© Szentgyörgyi Rudolf, 2014

© Eötvös Kiadó, 2014

ISBN 978 963 284 546 3

**ELTE
EÖTVÖS
KIADÓ**

www.eotvoskiado.hu

Felelős kiadó: az ELTE Bölcsészettudományi Kar dékánja
Felelős szerkesztő: Pál Dániel Levente

Borító: Csere-Kmotrik Ildikó
Tördelőszerkesztő: Heliox Film Kft.
Nyomdai kivitelezés: Multiszolg Bt.

*Zelliger Erzsébetnek
a hálás tanítvány szeretetével*

TARTALOM

ELÖLJÁRÓBAN ..	..	..	..	..	..	..	..	9
AZ ALAPÍTÓLEVÉL KELETKEZÉSE	..	..	..	..	..	..	..	13
A keletkezés körülményei	..	..	..	..	..	..	..	13
Az oklevél műfaja	..	..	..	..	..	..	..	15
Az alapítólevél hitelessége	..	..	..	..	..	..	..	18
AZ ALAPÍTÓLEVÉL ÉVSZÁZADAI ..	..	..	..	..	..	..	..	25
Az alapítólevél jogtörténete	..	..	..	..	..	..	..	25
Az alapítólevél kutatástörténete	..	..	..	..	..	..	..	28
AZ ALAPÍTÓLEVÉL DIPLOMATIKAI LEÍRÁSA	..	..	..	..	..	..	..	38
AZ ALAPÍTÓLEVÉL HÁT LAPJA	..	..	..	..	..	..	..	45
AZ ALAPÍTÓLEVÉL SZÖVEGE	..	..	..	..	..	..	..	52
Az alapítólevél latin szövege	..	..	..	..	..	..	..	52
Az alapítólevél jelentősebb szövegközlései	..	..	..	..	..	..	..	52
Az alapítólevél átírásáról	..	..	..	..	..	..	..	54
Az alapítólevél szövegének betű szerinti átírása	..	..	..	..	..	..	..	58
Az alapítólevél magyar fordítása	..	..	..	..	..	..	..	64
Az alapítólevél fordításai	..	..	..	..	..	..	..	64
Az alapítólevél fordításáról	..	..	..	..	..	..	..	65
Az alapítólevél szövegének magyar fordítása	..	..	..	..	..	..	..	67

AZ ALAPÍTÓLEVÉL FELÉPÍTÉSE	72
AZ ALAPÍTÓLEVÉL NYELVE	77
Az oklevélszöveg latin nyelve	77
Magyar nyelvi elemek az oklevél szövegében	82
A beillesztés okai	83
A névválasztás	86
A beillesztés módjai	91
Az alapítólevél nyelvi környezete	94
AZ ALAPÍTÓLEVÉL STÍLUSA	97
AZ ALAPÍTÓLEVÉL MINT ANYANYELVI REPREZENTÁCIÓ	104
HIVATKOZOTT IRODALOM	106
KÉPMELLÉKLETEK	118

A tihanyi apátság alapítólevele, a Balaton fölé magasodó, festői szépségű helyen épült monostor létrejöttének „tanúsítványa”, egyben az ide meghívott és itt ott-honra lelt szerzetesközösség számára I. András királyunktól juttatott javak adományozásának egykor jogi védelmet nyújtó foglalata mára a középkorra visszatekintő számos tudományterület kutatásának forrásává, magyar múltunk lassan évezredes hírnökévé, nemzeti örökségünké, honi kincsünké, szent ereklyénké lett. Legelső eredeti állapotában megőrződött középkori oklevelünk már fennmaradásának okán is kiemelt figyelmet érdemel. Különleges jelentőségét, értékét és megbecsülését napjainkban mégis leginkább annak köszönheti, hogy latin nyelvű szövegébe foglalva nagyszámú ómagyar kori nyelvi elemet (jellemzően hely- és személyneveket) őrzött meg a régmúltból a kései utódok számára.

Nem meglepő tehát, hogy a Tihanyi alapítólevél – megannyi kiváló történész, illetve a történelemtudománnyal érintkező tudományterületek (diplomatika, jogtörténet, egyháztörténet, történeti földrajz, történeti hidrográfia stb.) jeles kutatója mellett – mindenekelőtt a magyar nyelvtörténet és a történeti névtan művelőinek figyelmét irányította magára. Ennek nyomán az sem véletlen, hogy a szinte könyvtárnyi tudós tanulmányon és számos könyvfejezeten túl – egyedüli, ám máig nélkülözhetetlen kivételként említendő ERDÉLYI LÁSZLÓ monumentális történettudományi munkája (1908) – csupán nyelvtörténeti, illetőleg történeti névtani tárgyú monográfiák láttak napvilágot: SZAMOTA ISTVÁN (1895), BÁRCZI GÉZA (1951), ZELLIGER ERZSÉBET (2005), valamint HOFFMANN ISTVÁN (2010) tollából.

E többkötetesre tervezett munka elsődlegesen ugyancsak a nyelvészeti tárgyú feldolgozások sorát hivatott gyarapítani. Monográfiám 2011-ben megvédett doktori disszertációmra (SZENTGYÖRGYI 2010e) épül, melyet az azóta folytatott kutatások eredményeivel is szándékozom kiegészíteni. A jelen kötetben kínált diplomatikai és általánosabb nyelvi bemutatást követően kiemelt módon, önálló kötetben kap helyet az alapítólevél korábban kevesebb figyelemben részesített személyneveinek elemzése. További két kötet az oklevél helyneveihez kapcsolódó kutatásokat fogja tartalmazni. Nyelvészeti vizsgálataim legfőbb célkitűzése:

az alapítólevél nyelvi anyagának feldolgozása a korai Árpád-kor magyar nyelvének – a nyelvemlékek adta lehetőségek határain belül megvalósítható – történeti szinkron leírása számára. A Tihanyi alapítólevél módszeres nyelvtörténeti elemzését (e távlatosabb célkitűzéssel összhangban) a sorozat záró kötetében kívánom közreadni.

Az oklevél nyelvészeti elemzése természetesen kívánja meg a nyelvtörténeti kutatások hagyományos módszereinek alkalmazását, mindazonáltal fontos megemlíteni a folyamatosan szem előtt tartott újabb megközelítésmódok közül a társadalomnyelvészeti szemléletmódot, illetőleg a többnyelvűség történeti forrásokban való vizsgálatának módszertani tapasztalatait.

A magyar nyelvű szórványokat a nyelvtörténeti kutatás (különösen is annak korai szakaszában) jellemzően idegen nyelvi környezetükből kiemelve vizsgálta. Magam a latin oklevélszöveget nem csupán figyelembe veszem mint a magyar szórványok természetes szövegkörnyezetét, de a magyar személy- és helyneveket említő, latinul fogalmazott szöveget – annak tartalmi és nyelvi kapcsolataival együtt – szerves egységnek tekintem, és ekként vizsgálom. Ennek következtében természetesen latin nyelvi vonatkozású kérdések is helyet kapnak munkámban, különösen akkor, ha ezek közvetlen összefüggésben állnak a vizsgálandó anyanyelvi elemmel vagy jelenséggel, illetőleg ha kifejezetten magyar grammatikai, esetleg nyelvhasználati sajátosság sejlik fel mögöttük.

Egy másik, általánosan érvényesített módszertani szempont a széles értelemben vett interdiszciplinaritás. Korábban jórészt a társtudományok (különösen a történelemtudomány és a történeti földrajz) hasznosították a nyelvtörténeti vizsgálatok eredményeit. Mára a kapcsolat kétirányú lett. A nyelvészeti diszciplínák közül kiváltképp az etimológiai, a szó- és jelentéstörténeti, valamint a névtani kutatások támaszkodnak jelentősebb mértékben más tudományágak eredményeire. Vizsgálódásaimban gyümölcsözően hasznosíthattam mindenekelőtt a paleográfia, a diplomatika, a régészet, a történelemtudomány, a klasszikus és középlelatin filológia, a jogtörténet, a történeti földrajz, a gazdaságtörténet, a művelődéstörténet, a néprajz, az egyháztörténet – ezen belül különösen is a szerzetességtörténet, illetve a hagiográfia –, a történeti hidrológia és a történeti földtan kutatási eredményeit.

Ezen a helyen feltétlenül ki kell térnem munkámnak a korábban, főként a közelmúltban megjelent nyelvészeti monográfiákhoz való viszonyára. BÁRCZI GÉZA összefoglaló műve (1951), mely a tihanyi bencés apátság alapításának 900. évfordulója előtt készült, korszakhatár és egyben megkerülhetetlen viszonyítási pont minden, az alapítólevél nyelvészeti vonatkozásaival foglalkozó kutató számára. Az újabb monográfiák mindazonáltal önmagukban is jelzik, hogy az eltelt bő hat évtized alatt nyelvtörténeti ismereteink gazdagodtak, módszertani eszköztárunk bővült, a vizsgálatokba bevonható (immár adatbázisokba rendezett)

forrásanyag pedig nagyságrendekkel megnövekedett. Mindez természetesen indokolta számos kérdés újragondolását. ZELLIGER ERZSÉBET impozáns kötete (2005), mely az alapítás 950. évfordulójára jelent meg – és immár második kiadását is megérte (2011) –, tudományos ismeretterjesztő céllal íródott. Ezt a fontos feladatot a jelen szakmunka nem tudja, nem is kívánhatja felvállalni. HOFFMANN ISTVÁN közelmúltban napvilágot látott monográfiája (2010) az alapítólevélre kiemelten mint helynévtörténeti forrásra tekint. Az alapítólevél helyneveit elemző munkája – a hagyományos vizsgálati módszereket sem mellőzve – átfogóan mutatja be a névadás és a névhasználat kérdéseit. Kutatásainak eredményeit névrendszertani és névszociológiai szempontok mentén kínálja, figyelmet fordítva a történeti névtan számos más aspektusára is. E kérdésekre néhány indokolt esettől eltekintve – az általam fókuszba állított általános nyelvtörténeti vizsgálati keretben – nem térek ki. Mindezek alapján munkám nem a korábban megjelent fontos monográfiák helyére kíván lépni, hanem azok sorába illeszkedik. Ekként válhatnak e szakmunkák együttesen, egymással olykor párbeszédet is folytatva a Tihanyi alapítólevélről szóló nyelvészeti ismereteink foglalatáivá.

A kutatások folyamatában és e munka létrejöttében nyújtott segítségéért számos szakembernek, tudós kutatónak, kollégáimnak, munkatársaimnak és tanítványaimnak tartozom hálás köszönettel (vö. SZENTGYÖRGYI 2010e: 4). E helyen külön is szeretném megköszönni lektoraim, Érszegi Géza és Korompay Klára készséges segítségét. Meglátásaikkal, javaslataikkal nagymértékben járultak hozzá e kötet véglegessé formálásához.

Jelen munkám élén szabadjon három személyt különösen is kiemelnem, akiknek megkülönböztetett hálával tartozom.

Kitüntetett köszönetet szeretnék mondani Zelliger Erzsébetnek, aki egyetemi éveim alatt megismertette és megszerettette velem a magyar nyelv történetét, annak forrásait, köztük a tihanyi apátság alapítólevelét mint egyik legbecsebb nyelvemlékünket. Köszönettel tartozom továbbá, hogy legelső, e témához kapcsolódó munkám, a Pannonhalmi Bencés Főapátság, illetve a Bencés Kiadó felkérésére készített átiratom és fordításom a 950. évforduló előtt tisztelgő, általa írt ünnepi kötetben kaphatott helyet. Hálás köszönettel tartozom azért is, hogy kutatásaimat továbbra is folyamatos, támogató érdeklődésével kíséri.

Kiemelt köszönetemet szeretném kifejezni a Debreceni Egyetem tudós tanárának, Hoffmann Istvánnak. A tudományos pályán elinduló számára mindig kivételes élményt jelent, ha azonos területen kutató, tapasztalt kollégája felfigyel első szárnypróbálgatásaira, különösen, ha ezt korábbi ismeretség nélkül teszi. Még inkább megtisztelő számára, ha benne nem csupán a kezdő kutatót, hanem – tiszteletre méltó „szakmai nagyvonalúsággal” – a kutatótársat látja. Hoffmann István tanár úrral kialakított szakmai együttműködésünk kezdettől fogva ilyen volt. Őszinte hálával tartozom érte.

Köszönettel tartozom továbbá Kósa Csilla Erikának, amiért – nagy lélekkel felülemelkedve Szamota István egykori tragédiájának ómenjén (vö. SZENTGYÖRGYI 2008a: 29) – folyamatosan számíthattam a kézirat ellenőrzésében nyújtott készséges segítségére, tanácsaira, segítő támogatására.

BENKŐ LORÁND professzortól tanultam meg, hogy a tudománynak nem csupán új ismeretekre, újabb „felfedezésekre” van szüksége, de időről időre szükséges a már kidolgozottak, megoldottnak, lezártak hitt kérdések újbóli felülvizsgálata is, hiszen „a tudomány számára ab ovo nincsenek lezárt tézisek” (BENKŐ 1977: 131; vö. Uő 1998: 111). A Tihanyi alapítólevélre vonatkozó nyelvészeti kutatások hasonlóképpen nem tekintendőek, mert „ab ovo” nem tekinthetők lezártak (vö. még PAIS 1955a: 9). Vizsgálódásaim eredményeit ennek tudatában tárom a nyilvánosság elé.

AZ ALAPÍTÓLEVÉL KELETKEZÉSE

A KELETKEZÉS KÖRÜLMÉNYEI

I. András királyunk uralkodásának kilencedik évében, 1055-ben alapította a tihanyi apátságot. A „Szűz Mária és Szent Ányos püspök és hitvalló tiszteletére emelt” monostort mindenekelőtt „saját és felesége, fiai és leányai, továbbá minden élő és elhunyt hozzátartozója lelki üdvéért” hívta életre, utóbb e monostor szolgált temetkezési helyéül is (erről a források közül elsőként az 1211-ben készült Tihanyi összeírás emlékezik meg). Az alapító király a Tihanyban letelepített szerzetesi közösséget adományokkal (birtokokkal és egyéb javadalmakkal) látta el, az apátság ezen adományokból tudta fenntartani magát: „[a] közösség számára királyi bőkezűséggel gondoskodtunk mindarról, amire élelmük, italuk és ruházkodásuk tekintetében szükségük lehet, hogy Isten szolgálatában ne lanyhuljanak, és ne kényszerüljenek azt szüneteltetni”.

A középkori jogügyletek akkor tarthattak számot elismerésre, ha a benne érdekelt személyek azt legitimálták. Ennek formája a jogügyletről kibocsátott hiteles írás, az oklevél volt (MEZEY szerk. 2007: 33). A tihanyi monostoralapítás, még inkább az apátságnak az alapítással összefüggésben juttatott adományok számára az alapítólevél nyújtott jogi védelmet: „Mindezeket szabad adományozással bocsátottuk a fent említett monostor rendelkezésére, és átok terhe alatt tiltjuk meg, hogy bárki az elkövetkezendő időkben ezekből bármit csalárdul elvenni vagy visszavonni merészeljen.”

A birtokadományozás, majd nyomában a jogbiztosítécul szolgáló oklevél elkészítése (bár ennek részletei általában magukból az oklevelekből nem derülnek ki), rendesen hosszú eljárás eredményei (vö. SZENTPÉTERY 1930: 23, 25–26). A jogügylet határozott óhaj, kívánság, illetve rendelkezés vagy parancs megfogalmazásával indul, melyről maguk az oklevelek is rendre megemlékeznek. A határjárást, az adományozott birtokok határpontjainak megállapítását jellemzően a határjáró tisztviselők irányították (vö. az alapítólevél szövegében a határjárással összefüggésben kétszer is említett *ministri regis*: 21. és 34. sor).

A *minister*¹ kifejezés a korszakban több jelentéssel is bírt (vö. GYÖRFFY 1983: 473). Tágabb jelentésében jelölhette a király valamennyi tisztviselőjét. (Még tágabb értelmű használatára lásd GYÖRFFY 1983: 473–474). Alapítólevélbeli előfordulásai feltehetően a legszűkebb jelentést reprezentálják: a saját megnevezéssel (mint például *comes* 'kísérő, főtisztviselő, ispán', *agaso* 'lovász', *infertor* 'asztalnok' stb.) meg nem különböztetett, „egyéb” királyi tisztviselők megjelölésére alkalmazhatták. Ezt látszik erősíteni az is, hogy az alapítólevél aláíróinak sorát *Celu minister* zárja (62. sor). Egy későbbi adat hasonló használatra utal, de egyben azt is jelzi, hogy a nádor és az ispánok is a király *minister*-ei közé tartoztak: 1137: „Fanzal Palatinus, Georgius Comes, Werolt Comes, Huddis Comes alique quam plures ministri nostri” (ÁÚO. 1: 54), '... és több más ministerünk'.

A határjárásban ugyanakkor egyházi személyek is közreműködhettek, akik egyfelől jelen lehettek az adományokat élvező intézmény képviselőjében, másfelől szerepük lehetett a feljegyzések készítésében is. Segédkezhetett továbbá a helyben élő lakosság néhány képviselője is: hely- és névismeret okán „adatközlőkként”, illetőleg jellegzetes tereptárgy híján a határdombok emelésében, illetve a határjelek (*metae*) elhelyezésében is segítséget nyújthattak a hivataltól kirendelt tisztviselőknek. A birtokadományozás procedúráját a tihanyi alapítás esetében maga az adományozó király minden bizonnyal folyamatában is figyelemmel kísérte. Erre utalhat, hogy a már kijelölt és határpontokkal rögzített birtoktesteket királyi nagylelkűségében két ízben is megtoldja egy-egy „tisztviselőinek kezével” kijelölt újabb földterülettel (l. az oklevél 21. és 34. sorát).

Hasonlóképpen összetett eljárás eredménye volt magának az oklevélnek az elkészítése is (ÉRSZEGI 1986a: 14–15; 2009a: 213). A feljegyzésekből az oklevél-fogalmazó (*dictator*) munkája nyomán született meg (a formulákat esetleg még csak részben tartalmazó) oklevél fogalmazványa. A nagyobb felkészültséget és műveltséget kívánó formulázás jellemzően a jegyző (*notarius*) feladata volt. Éppen a 11. század okleveles gyakorlatára utalva jegyzi meg MEZEY LÁSZLÓ: „A királyi udvar jegyzője („*aulae regiae notarius*”)² vagy akár a capellanusok sem vállalták, nem is vállalhatták az oklevéladás minden fázisának az ellátását. [...] A királyi notárius a formulázást vállalta” (1966: 4). Végül a fogalmazványból az írnok (*scriptor*) a megfelelő javítások, a végleges szövegváltozat számára szükséges kiegészítések alkalmazásával tisztázatot készített (esetleg több példányban is). Ez utóbbi válhatott – hitelesítése, megerősítése után – a jogügylet jogi biztosítékává.

.....
¹ A *minister* latinos írásmódját – a többi tisztségviselő megnevezéséhez hasonlóan – megőriztük.

² Az alapítólevélben: „*vicem procurabat notarii in curia regali*”, azaz: 'a királyi udvar jegyzői tisztét látta el'.

A tihanyi apátság alapítólevelének elkészítése is hasonlóképpen történhetett: a végső formába öntött hiteles oklevél létrejötté többlépcsős, több különböző funkcionáriust mozgósító jogi procedura eredménye. Ennek fényében el kell vetnünk azt a hagyományos vélekedést, miszerint az alapítólevél egyetlen ember – Nicolaus episcopus (Miklós püspök) – saját kezével írt oklevele (l. pl. PAULER 1899: 124; ERDÉLYI 1908: 10; PINTÉR 1921. 1: 44, 1942: 13; JAKUBOVICH 1923–1924. 19: 78), vagy akár csak – teljes terjedelmében – az ő fogalmazványa, azaz egyedül „az ő szellemi terméke” (HORVÁTH [ifj.] 1955b: 148). Az oklevelek esetében tudniillik nem számolhatunk az irodalmi művekéhez hasonló szerzőséggel.

Az alapítólevél vonatkozó részletét tehát diplomatikai kontextusának megfelelően célszerű értelmeznünk: „singulatim cuncta in presenti cartula notarii manu adsignata habentur” [‘a jelen oklevélre a jegyző keze mindent külön-külön feljegyzett’]. A *notarii manu* kifejezés tehát – hasonlóképpen az egyebekben szokásos, „az oklevél kiállításáért a felelősségvállalást kifejező” *datum per manus* formulához (SOLYMOSI 2002: 526) – úgy értelmezhetjük, hogy a királyi oklevél-kiadás intézményének felelős vezetője az általa irányított hivatal nevében mondja magát az oklevél összeállítójának (vö. PAIS 1944: 235–236, 1955b: 13–14; KOMJÁTHY 1955: 30). Mindazonáltal az oklevél készültének összetett folyamatából – mint a királyi udvar (hivatalvezető) jegyzője – minden valószínűség szerint csupán a különleges felkészültséget és műveltséget igénylő és feltételező formulázás műveletét végezte saját kezűleg (vö. MEZEY 1966: 4).

AZ OKLEVÉL MŰFAJA

A kutatástörténet, az oktatás, valamint a szélesebb műveltség az 1055. évi tihanyi oklevelet hagyományosan *alapítólevél*-nek (*litterae fundationales*) nevezi. Utóbb HOLLER LÁSZLÓ arra hivatkozva, hogy „A terjedelmes oklevél I. András adományait ismerteti, s bevezetésének megfogalmazása arra látszik utalni, hogy az adományok írásba foglalását már megelőzte az alapítás aktusa”, az oklevelet *adománylevél*-nek (*litterae donationales*) tartja: „a szakirodalomban meghonosodott TA. rövidítést is alkalmaztam; igaz, ezt a »Tihanyi Adománylevél« rövidítésének tekintve” (HOLLER 2013: 52).

A tihanyi oklevél számos önmegnevezést alkalmaz. Ezek etimológiai szempontból a következő csoportokba sorolhatók: 1. Az oklevél külső jellemzőire, különösen anyagára utalnak: (gör. *χάρτης* ‘papiruszlevél v. -tekercs’ > lat. *charta* ‘hártya, oklevél’ >) *cartale* [*sc. testamentum*] ‘hártyára írt, írásbeli’ (vö. MKLSz. *charta* B1 ‘oklevél’); (ua. >) *cartula* ‘(kis) oklevél’ (vö. MKLSz. *chartula*); (gör. *τόμος* ‘levágott rész, szelet; papirusztekercs’ > lat. *tomus* ‘rész, szelet’ >)

thomus 'oklevél'. 2. Az írásbeliséget idézik fel: (lat. *descriptio* 'leírás' >) *descriptio* 'írás, oklevél' (vö. DU CANGE; MKLSz. *descriptio*); (lat. *littera* 'betű', *litterae* 'írás' >) *litterae* 'betűk; írás, oklevél'. 3. Az adományozó szándékát, akaratát, döntését helyezik előtérbe: (lat. *decretum* 'határozat, rendelkezés, végzés' >) *decretum* 'oklevél'; (lat. *testamentum* 'végrendelet' >) *testamentum* 'rendelkezés, adományozás, illetve erről szóló tanúsitvány, bizonyság, oklevél' (vö. DU CANGE *testamentum*: „Donatio, seu potius Charta, quæ in donationis ac largitionis argumentum conscribitur”). 4. Az oklevélbe foglalt kiváltságokra, adományokra vonatkozik: (lat. *privilegium* '[nem általánosan érvényes] törvény, illetve ezáltal biztosított előjog, kiváltság' >) *privilegium* 'kiváltság, adományozás; oklevél' (vö. DU CANGE *privilegium*: *privilegium donativum*; a *privilegium* középkori jogi fogalmának alakulására, illetve 'oklevél' jelentésére lásd még MEZEY szerk. 2007: 40–41).

A középkori magyar jogtörténet szempontjából három kifejezés érdemel különösebb figyelmet (I. SZENTPÉTERY 1930: 4): 1. *litterae*: a középkori hazai gyakorlatban az oklevél legáltalánosabb megnevezése; 2. *c(h)arta*: az oklevélnek az a fajtája, amelynek kiállítása hozzátartozott a jogügyletnek a létrejöttéhez, szemben a bizonyossággal (*notitia*), mely már fennálló jogi tényről rögzít; 3. *privilegium*: eredendően kiváltságot, kiváltságlevelet jelent, de használatos minden (különösen pápai és királyi) ünnepélyes formájú és maradandó érvényű oklevélre. Ez utóbbit saját fordításomban valóban az *adományozás* (6. sor) és *adománylevél* (65. sor, illetve a hátlapon) megfelelőekkel adtam vissza, a Tihami összeírásban szereplő ugyanezen (ott is az alapítólevélre vonatkozó) kifejezést pedig *kiváltságlevél*-ként (3. sor) fordítottam (SZENTGYÖRGYI 2009a). Mindebből azonban egyáltalán nem következik (különösen a fentebbi, SZENTPÉTERYTől megadott, a *privilegium*-ra vonatkozó általánosabb értelmezés fényében), hogy az oklevél műfaját diplomatikailag szempontból tekintve adománylevélként (*litterae donationales*) kellene meghatározunk.

Az oklevél önmegnevező kifejezései között valóban nem szerepel olyan, melynek 'alapítólevél' lenne a jelentése, vagy akár az alapítás tényét idézné fel. Ugyanakkor megjegyezzük, hogy – a középkori okleveles adatokkal összevetve – az *alapítólevél* műfajjelölő kifejezés újkori, szaktudományi terminus (vö. még: BARTAL *fundationales*; DU CANGE *fundatitiae litterae*). Mindez tehát nem jelenti azt, hogy a középkorban nem volt „alapítólevél” funkciójú oklevél.

A középkori nyugati joggyakorlat a monostoralapításra vonatkozóan határozott különbséget tesz az *auctor* és a *fundator* kifejezések között. A monostor „belső”, egyházi alapítóját, aki egyházjogi tekintetben előjárója, rendszeren apátja a közösségnek, *auctor*-ként szokás említeni. A *fundator* ezzel szemben olyan (rendszeren világi, ritkán egyházi) személy, aki nem tagja a szerzetesközösségnek, ám az alapításban közreműködik,

Mindezek alapján a *fundator* a nyugati egyházban szükségszerűen egyben *donator* ('adományozó') is. A *fundator* az alapítással összefüggésben *alapítólevelet* (*litterae fundationales*) állít(tat) ki (függetlenül attól, hogy az oklevél legterjedelmesebb része az általa biztosított javakat sorolja), míg az alapítás tényéhez nem kötődő „jőtevő” adományait tartalmazza az *adománylevél* (*litterae donationales*). (Mindez másként valósul meg a középkor keleti egyházában, lásd SZENTGYÖRGYI 2012a: 310–316.)

17

Sem a középkori gyakorlat nem támogatja, sem az alapítólevél szövege alapján nem tartható tehát az a vélemény, hogy „az adományok írásba foglalását már megelőzte az alapítás aktusa” (HOLLER 2013: 52). Az alapítólevél természetesen beszél a királyi elhatározásról, és magától értetődően említi az adományok címezteként a Szűz Mária és Szent Ányos tiszteletére emelt egyházat,³ továbbá

³ Az *ecclesia* 'egyház' a középkor szóhasználatában nem csupán a spirituális értelemben vett egyházi közösséget, de magát a templom épületét is jelölhette (vö. MKLSz. *ecclesia C aedes sacra – templom*). Mindazonáltal a szó az alapítóiévelben 'egyházi közösség' jelentésben áll, még – metonimikusan

az oklevél szövegében arról is említés történik, hogy maga a király hív erre a helyre szerzeteseket. Mindezek a mozzanatok szükségszerű előkészületei a jogi értelemben vett alapításnak, mely a templom felszentelésével valósult meg. Az alapítás aktusa olykor szimbolikus jelentőségű dátumhoz kötődött, amint például ez a ciszterciek anyamonostora, Cîteaux esetében történt. E monostort a középkori források szerint 1098. március 21-én alapították: ebben az évben virágvasárnap – az alapítók számára jelképes dátum – éppen Szent Benedek ünnepére esett (l. LÉKAI 1991: 26). Az általánosabb gyakorlat szerint azonban az alapítás eseménye a templom patrónusának, védőszentjének ünnepére volt időzítve (vö. pl. ÉRSZEGI 2007: 48; l. még UŐ 1994: 36, ill. 1996: 111–112).

Ha pedig a *fundatio* 'alapítás' terminust nem szűken, az ünnepi pillanatra alkalmazva, hanem tágan, jelentésébe a teljes procedúrát belefoglalva értelmezzük, akkor maga az oklevél elkészítése is része e folyamatnak, így ebben az esetben sem indokolt azt feltételezni, hogy az 1055. évi tihanyi oklevélnek nincsen köze az alapításhoz, az ettől független módon csupán az adományok felsorolására és jogi biztosítására szolgált.

Megjegyezzük, hogy az újkori diplomatikai terminológia ismeri a *privilegium fundationale* kifejezést is (l. már FEJÉRNÉL is, pl. F. 4: 100), amely egyebekben – 'alapító oklevél, alapító adománylevél' jelentésével – egybefoghatja a két kritériumot, mindazonáltal érdemben nem módosítja az *alapítólevél* műfajmegjelölés tartalmát. Mindezek fényében diplomatikai szempontból is pontosnak ítéljük a magyarul hagyományosan rögzült *Tihanyi alapítólevél* műfajjelölő címet.

AZ ALAPÍTÓLEVÉL HITELESSÉGE

A Tihanyi alapítólevél az első, eredeti formájában fennmaradt hiteles oklevelünk. Ezt a diplomatikai, történettudományi, nyelvtörténeti érvekkel kellőképpen alátámasztott megállapítást több mint egy évszázada övezi tudományos konszenzus.

A 19. század utolsó harmadában kisebb szakmai vita bontakozott ki az alapítólevél hitelességével kapcsolatban. A vita ezen korai szakasza azzal a megállapítással zárult, hogy az alapítólevél hiteles, egykorú másolat (FEJÉRPATAKY 1885:

.....
– védőszentjeinek megnevezése mellett is (vö. MKLSz. *ecclesia* A2d *ecclesia monasterii* – *monostor temploma* példamondatai). A védőszent melletti használat e jelentésben ugyanakkor még valószínűbben „a védőszent mint birtokos” középkori szemlélet tükröződése is lehet (vö. SZENTGYÖRGYI 2013b: 158). Ekként az *ecclesia* el is maradhat a védőszent neve mellől, vö. az alapítólevél hátlapján: „De ꝥ(c)lesiasticis sanct[e] marię scilicet & sancti aniani rebus (...) subscripsimus autem hic”, azaz (szó szerint): 'Szűz Máriának és Szent Ányosnak az egyházi felszereléseiről pedig (...) itt alább írtunk'.

11; későbbi munkájában FEJÉRPATAKY egykorú másodpéldányként említi, lásd 1892: 17; vö. még RÉCSEY 1906: 176). Nem sokkal ezután nyelvtörténeti hitelességének megállapítása is megtörtént, ez SZAMOTA ISTVÁN nevéhez fűződik (1895: 129). A tihanyi apátság alapítólevelére vonatkozóan a diplomatikai hitelességgel kapcsolatos vizsgálatokat természetesen maga az apátság történetírója, ERDÉLYI LÁSZLÓ is elvégezte (1906a: 12–58, vö. 1906b: 598–601). Vizsgálatainak eredményeként arra a következtetésre jutott, hogy a ránk maradt alapítólevél nem másolat, hanem az eredeti, hiteles példány (1906a: 19–20, 1906b: 599; vö. MELICH 1910: 40). Később – mivel kételkedő nézetek alkalmasint továbbra is megfogalmazódtak – SZENTPÉTERY IMRE érvelt az oklevél diplomatikai eredeti volta mellett (1930: 43–44). Legutóbb pedig GYÖRFFY GYÖRGY foglalta össze az alapítólevél hitelessége mellett szóló érveket (DHA. 148–149).

Az alapítólevél hitelességét a következő (zömében külső diplomatikai) megfontolások mentén szokás megkérdőjelezni: 1. Az oklevél két összevarrt hártýából áll. 2. A tanúk neve utólag került a királyi pecsét köré. 3. A tanúk neve előtti *Signum* 'jel(e)' rövidítve (ráadásul háromféle módon) és kiírva is szerepel. 4. A tanúk neve előtti kereszt alakú jeleket egyazon kéz írta (ezt nem feltétlenül osztja minden kutató: lásd például MEZEY 1966: 207; ÉRSZEGI 2007: 49). 5. A hivatal előljárójaként említett főpapot (*praesul*) és nem a scriptort nevezi meg a szöveg az oklevél lejegyzőjeként. Ehhez kapcsolódóan a püspök neve (utólag beszúrva) a tanúk nevei között is szerepel. 6. Az oklevél tanúi közül számosan 11. századi történelmünk (történeti forrásaink) ismert szereplői. 7. Az oklevél hátlapján utólagos kiegészítés szerepel. 8. Az oklevél szövegében, annak szándékoltszerű módosítása okán törlések láthatók. Mindezek azonban olyan észrevételek, melyek alapjaiban nem érintik az oklevél hitelességének kérdését (GYÖRFFY valamennyit elutasítja: DHA. 148–149; vö. SZENTPÉTERY 1930: 43–44), róluk a megfelelő helyeken részletesebben is szólni fogunk.

Az újabb időkben PÜSPÖKI NAGY PÉTER vitatta (lényegében visszhangtalanul) az alapítólevél hitelességét, és tartja későbbi (1093–1095 között vagy a 12. század közepén készült) átdolgozásnak (PÜSPÖKI 1989: 60–63).

PÜSPÖKI a külső érvek sorát a következőkkel szaporította (PÜSPÖKI 1989: 62–63). A felső, nem vonalkázott hártýát utólag varrták az eredetileg vonalkázott alsó, pecséttel már ellátott hártýához. Ez utóbbiról viszont az eredeti írást ledörzsölték, a pecsétet azonban megtartották (mely rányomott pecsétként – PÜSPÖKI szerint – kisebb súlyú jogügyletet rögzítő eredeti oklevél-szöveget sejtet, szemben a függőpecséttel ellátott oklevelekkel). A hely még így is kevésnek bizonyult, ezért kerültek az aláírók nevei a megtartott pecsét köré. Mindezzel kapcsolatban a következőket jegyezhetjük meg:

1. Bár kevésbé erőteljesen látszik, de a felső hártýán is kivehetők a vonalkázás nyomai.
2. Az alsó hártýa (akárcsak egy részének) ledörzsölése látványos nyomot hagyott volna (olyat, mint ami a felső hártýán, a gamási birtok leírásában látható kidörzsölés, lásd

Kritikai megállapításait Püspöki belső (tartalmi és terminológiai) érvekkel is megtoldja. Tartalmi szempontból (l. 1989: 61–62) kifogásolja, hogy IV. Kelemen pápa 1267. évi oklevelében a vámokra vonatkozó szakasz (l. PRT. 10: 526) eltér az alapítólevél által közöltektől. Ebből arra a következtetésre jut, hogy a pápának egy másik alapítólevelet mutattak be (ő ezt tekinti hitelesnek, de ez az oklevél valójában sosem létezett). Ehhez kapcsolódóan jegyezzük meg, hogy amint a birtokviszonyok is megváltoztak 1055 és 1267 között (l. ERDÉLYI 1906A: 40–45), úgy e javadalmak is módosulhattak: mindazonáltal a kérdéses oklevél említi mind a somogyi, mind a tolnai vámot (igaz, a somogyit más szavakkal körülírva). Ami hiányzik: az alapítólevél hátoldalán feltüntetett veszprémi, ami pedig többlet: az I. Béla által juttatott pesti vásárvám. Mindez nem befolyásolja az oklevél hitelét, amint a birtokviszonyok egyebekben figyelmen kívül hagyott, ám sokkal látványosabb módosulása sem.

Mindezekhez kapcsolódva ellentmondások az a kronológiai érvelés is, miszerint az 1211-es összeírás a már olvashatatlan alapítólevélről tesz említést, melynek pótlására még 1267 előtt megalkották a mai alapítólevelet, a pápának mégsem ezt mutatták be (PÜSPÖKI 1989: 63). Nem világos továbbá, hogy a PÜSPÖKI által feltételezett „hiteles alapítólevélről” – mely eszerint már 1211-ben is olvashatatlan volt – hogyan készülhetett az 1267-es pápai oklevél. Nemigen értelmezhető az sem, hogy hogyan függ össze mindez a jelen (szerinte az olvashatatlan alapítólevél pótlására készített hamis) oklevél általa feltételezett keletkezési idejével, amelyet alternatív módon 1093 és 1095 közé, illetőleg a 12. század közepére helyez. Ellentmondásokkal terhelt gondolatmenetét olyan érvel zárja, melyben az alapítólevél eredeti szövegéből hivatkozik – ERDÉLYI általa félreértett szöveghelyére és táblázatára (ERDÉLYI 1906a: 29–30, 40–41) hagyatkozva – az oklevélben nem szereplő helynevekre (PÜSPÖKI 1989: 63).

PÜSPÖKI gondolatmenetét az alábbi okokból ismertettük részletesebben: 1. Az alapítólevél hitelességének kétségbevonásához a tudománytörténetben korábban fel nem bukkant érveket is említ. 2. Az alapítólevél kutatástörténete során az ő gondolatmenete és érvei – ismereteink szerint – mindeddig nem mérették meg a szakmai kritika

mérlegén: PÜSPÖKI munkáját GYÖRFFY sem említi 1992-ben – talán mert megszabott időhatárán immár kívül esett – sem az alapítólevél hiteles volta mellett érvelve (DHA. 148–149), sem oklevélkiadása bibliográfiai jegyzékében (DHA. 147–148). 3. A legrészletesebben fejti ki azt a hivatkozási alapot (lásd alább), melyre valamennyi, a hitelességet cáfoló kutató kiindulási pontként tekint.

A Tihanyi alapítólevél hitelességének vissza-visszatérő megkérdőjelezése, bár nem rendítette meg a számos tudományterület által igazolt eredetiség kérdését, mégis rávilágít egy figyelemre méltó – a tudománytörténetet legalább egy évszázadon keresztül végigkísérő – diplomatikai, közelebbről oklevél-értelmezésbeli bizonytalanságra.

Az alapítólevél hitelességét kifogásoló nézetek kiindulópontja minden esetben (így PÜSPÖKINÉL is) lényegében az 1211-ben készült Tihanyi összeírás egy, az alapítólevélre alkalmazott részlete. Az inkriminált szöveghely az összeírás hiteles példányában ekként áll: „*priuilegium Regis Andree illustris memorie uetustatis senio distinctum renouare curauimus*” (saját átírásomban, vö. PRT. 10: 502). Ezen oklevélhely értelmezése számos kutatót tett korábban próbára. PÜSPÖKI ekként adja vissza: „a fényes emlékű András király kiváltságlevelének – amely a régiségből eredő kopottság jegeit viseli – felújításáról gondoskodni öhajtunk” (1989: 62; a kiemelés tőlem: Sz. R.)⁴. Ezt szokás azután „olvashatatlan”-ként értelmezni (l. pl. ERDÉLYI 1906a: 47; PÜSPÖKI 1989: 62). Ez az értelmezés arra a feljegyzésre megy vissza, melyet Telekesi István tihanyi apát 1687-ben a Tihanyi összeírás fogalmazványának hátlapján rögzített: „Hae autem litterae sunt confirmatoriae fundationalium *inlegibilium* Andreae I-mi regis” (PRT. 10: 517), azaz ’Ez pedig I. András király olvashatatlan alapítólevelének megerősítő oklevele’. Telekesi tehát I. András alapítólevelét találja olvashatatlannak, vagy legalábbis azt az oklevelet, amit ő annak vélt.

Amit Telekesi apát valóban nem vagy nehezen olvashatónak találhatott a 17. század végén, a hamis tihanyi alapítólevél (DHA. 153–156), amiről persze ő okkal hihette, hogy az a valódi, hiteles oklevél.

A hamis – látszólag interpolált, valójában saját korának birtokviszonyait sem tükröző, fiktív birtokleírásokat is tartalmazó (I. SZENTGYÖRGYI 2012b: 10–12) – alapítólevél az egyetlen ismert magyarországi palimpszeszt oklevél. Az eredeti írás (mely valószínűleg I. Béla király 1061-ben Tihany számára kiállított adománylevele, vö. DHA. 164–165) kivakarása után – Béla király pecsétjének megtartása mellett – került rá a hamis alapítólevél-szöveg (ERDÉLYI 1906a: 21–31; PRT. 10: 487–495; DHA. 153–156). Az András király

⁴ Vö. ÉRSZEGI (2009b: 214): „Az oklevél bevezetőjében egy »öregejségtől szétmállott« oklevél megújításáról van szó, ez azonban nem illik I. András királynak eredetiben fennmaradt 1055. évi oklevelére, amely ma is jó állapotban van.”

nevében így megfogalmazott írás végére Béla király korábban leválasztott pecsétjét változatlanul visszahelyezték, illetve fentebb magát a szöveget is – diplomatikai tekintetben furcsa megoldásként – ehhez igazították: „sigilli eiusdem dilectissimi fratris nostri B[ele] ducis inpressione signavimus” [‘szeretett testvérünk, Béla herceg pecsétjének rátételével jelöltük meg’]. Eszerint András király nem a saját, hanem ekkor még herceg öccse, Béla pecsétjével erősítette volna meg az általa létrehozott apátság alapítólevelét. Néhány nyomot azonban nem sikerült teljesen eltüntetni: a pecsétől jobbra halványan olvasható a Bélára vonatkozó REX (‘király’) szó; a megmaradt pecsétrészleten jól kivehető, hogy az nem hercegi, hanem királyi pecsét; az oklevél hátoldalán pedig olvasható: *Bele, B. regis* (vö. DHA. 164).

Problémát jelent ugyanakkor, hogy a hamis alapítólevél jóval későbbi időpontban készült: ERDÉLYI a 15. század elejére, közelebbről valószínűsíthetően 1416 tájára teszi (ERDÉLYI 1906a: 55–57, 1908: 495; vö. DHA. 153–154), míg GYÖRFFY korábbra, a 14. század második negyedére helyezi (DHA. 154). Bármelyik időpontot is valószínűsítjük, az 1211-i oklevél megállapítása nem vonatkozhat a 17. század végén olvashatatlannak ítélt hamis alapítólevélre.

Természetesen a kitűnő állapotban ránk hagyományozódott eredeti oklevélre sem érvényes az „olvashatatlan” kitétel, ezért is gondolja többek között PÜSPÖKI is, hogy ez az oklevél nem lehet az 1211-ben kopottként említett hiteles alapítólevél.⁵ Szerinte az eredeti alapítólevelet „még 1211 előtt valamilyen nagyméretű károsodás érte (pl. elázott)” (1989: 62). Az általa feltételezett (egyébként sosem létezett) hiteles oklevelet úgy tűnik, azonosítja az említett (valóban elázott) hamisítvánnyal: „Ennek ellenére a megkárosodott eredeti példányt évszázadokon keresztül gondosan őrizték, hiszen 1687-ben még megvolt” (1989: 62). Az azonosítás azonban csupán látszólagos, ugyanis szerinte a Teleki által olvashatatlanként említett alapítólevél nem lehetett a hamis (elázott, palimpszeszt) alapítólevél sem, PÜSPÖKI ugyanis ezt a hamis alapítólevelet is jól olvashatónak véli, arra hivatkozva, hogy ERDÉLYI az oklevél háromnegyed részét közölte. Tehát az „olvashatatlan oklevél” – PÜSPÖKI szerint – nem lehet más, csak (az azóta elveszett) „hiteles alapítólevél”. PÜSPÖKI figyelmét azonban elkerülte, hogy a teljesen elázott és a dörzsölésektől kiszakadt oklevélen látható írás minden valószínűség szerint kései (talán 18. századi) antikizáló tudós felülírás (vö. DHA. 153), tehát az apát valóban ítéltette olvashatatlannak a hamis, palimpszeszt oklevelet.

Minden, a Tihanyi alapítólevél hitelességét kétségbe vonó érvelés alapfikciója az – bármilyen további érvek látszanak is megtámogatni –, hogy az 1687-ben

.....
⁵ ÉRSZEGI is úgy gondolja, hogy „nem ezt az oklevelet vették alapul a megújításhoz, hanem egy másikat. Nem lehetetlen, hogy ez a másik az eredetinek egy kibővített, a korhoz igazított változata lehetett, de hihetőleg nem azonos a mai napig fennmaradt, 1416 táján készített példánnyal [ti. a hamis alapítólevéllel – Sz. R.]” (2009b: 214). Mindazonáltal ezen feltételezés alapján – szemben PÜSPÖKIVAL – ÉRSZEGI természetesen nem kérdőjelezi meg az alapítólevél hitelességét.

lejegyzett *illegibilium* (azaz 'olvashatatlan') szó értődik rá a Tihanyi összeírás idézett szövegrészletének *distinctum* kifejezésére (még ha ennek visszaadása más-ként is történik, lásd például PÜSPÖKI [1989: 62]: „[a] kopottság jegyeit viseli”). Az összeírásban említett *distinctus* azonban nem rendelkezik sem 'kopott', sem 'olvashatatlan' jelentéssel. A latin *distinguo* igéből származó kifejezés (ide von-ható) jelentései: 'elválasztott, elkülönített; megkülönböztetett, elkülönült', esetleg 'messze, távol került' (vö. MKLSz. *distinctus* is: 'különböző, eltérő; külön[álló]'). Hogyan értsük tehát az 1211. évi összeírásnak az alapítólevélre vonatkozó szavait: „*priuilegium Regis Andree [...] uetustatis senio distinctum*”?

A megoldásban maga az alapítólevél lehet segítségünkre. Még az sem lehetetlen, hogy az összeírásban olvasható gondolat közvetlenül is innen származik. Az alapítólevél arengája ugyanis arról beszél, hogy az emberi emlékezet könnyen eltompul, és „a könnyelmű feledékenységnak engedi át mindazt, amit látott és hallott”. Ezért szükséges az emlékezet számára „írnokok keze által készített maradandó írásműben”, azaz oklevél formájában megörökíteni mindazt, amit az emberek kötelező érvénnyel elhatároztak, „nehogy az porladó régisége okán [*ne per cariosam uetustatem*] későbbi korban élő utódaink idejére semmivé vál-hasson [*possit deleri*]”, azaz nehogy az emlékezetből kitörölódhessen. Az említett „porladó régiség” ez esetben nem az oklevélre vonatkozik (az éppen a maradandóságot biztosítja), hanem a szóban történt elhatározásra (értsd: megállapodásra, szerződésre), illetőleg az ezt megtartó (pontosabban meg nem tartó, szertefoszló) emlékezetre.

Hasonlóképpen értendők a Tihanyi összeírás szavai is. A tautologikus szó-szerkezet (*vetustatis senio*) az alapítólevélbeli kifejezést idézi fel (*cariosa vetustas*), mely szintén nem az oklevélre, hanem a korábbi rendelkezésekre vonatkozik (itt azonban nem a szóbeliség és írásbeliség dichotómiája mentén, hanem a korábbi viszonyok megváltozására utalva). A vizsgált összeírásbeli mondatrészlet („*priuilegium Regis Andree [...] uetustatis senio distinctum*”) tehát így értelmezendő: '[I.] András király alapítólevele, mely régiségének öregsége okán eltávolodott / messze került / különböző, eltérő (-vé vált) [ti. a jelen valóságától]', azaz: érvényét veszítette. Valójában persze a jelen viszonyai változtak meg, nem az alapítólevél. (E megfogalmazással stílusában is közel került az összeírás szövege az alapítólevél kapcsolódó helyének költőiségéhez.) A tágabb szöveggörnyezetbe helyezett részlet gördülékenyebb fordításban ekként adható vissza: „[üdvösen emlékezünk meg arról, hogy] az eltelt hosszú idő okozta változások miatt a fényes emlékezetű András király kiváltságlevelének megújításáról [...] gondoskodjunk” (SZENT-GYÖRGYI 2009a).

Az 1055. évi hiteles alapítólevél épségben fennmaradt, ma is jól olvasható. Az 1211-es összeírásban pedig szó sincs „kopott”, „olvashatatlan” alapítólevélről⁶, csupán arról, hogy a hosszú idő (több mint másfél évszázad) okán az I. András királyunk oklevelébe foglalt birtokviszonyok és egyéb királyi javadalmak jelentősen megváltoztak, ezért lett szükség egy újabb (összeíró) oklevél kiállítására.

.....
⁶ Minden bizonnyal ezen vélekedés alapján veszi fel a MKLSz. – csupán az 1211-es Tihanyi összeírás idézett szövegrészletével illusztrálva – a *distinguo* ige alábbi kétséges jelentéseit: „**distinguo** (...) E fortasse i. q. *discerpere*, *dilacerare* (?), *maculis obducere* (?) – elszaggat, darabokra tép (?), foltossá tesz (?)”. A fent mondottak tükrében e jelentésmegadás indokolatlan és elhagyandó.

AZ ALAPÍTÓLEVÉL ÉVSZÁZADAI

AZ ALAPÍTÓLEVÉL JOGTÖRTÉNETE

Az alapítólevél mint jogforrás. – Az aláírásokkal hitelesített és pecséttel megerősített oklevelek kiállítóik szándéka szerint, valamint az adott korszak(ok) joggyakorlatának megfelelően a jogkövetkezménnyel járó ügyletek (adományozás, elnyert kiváltságok stb.), illetve a fennálló viszonyok (status quo) jogi biztosítékai.

A tihanyi apátság alapítólevele rögzíti az új monostor – mint birtok- és haszonélvezeti joggal rendelkező nem természetes jogi személy – alapításának tényét („*monachorum gregem ibidem aggregauimus*”), de egyben a Tihanyba települt szerzetesek megélhetését biztosító, királyi adományozás révén tulajdonukba jutatott birtokok, valamint az egyéb rájuk ruházott javadalmak birtoklásának és haszonélvezetének jogi foglalatja is.

Érdemes felfigyelni arra, hogy a birtokok és egyéb javadalmak haszonélvezőjét – mint nem természetes jogi személyt – az oklevél következetesen az *ecclesia* 'egyház' (ti. a tihanyi egyház)' megnevezéssel rögzíti, míg az ezt megtestesítő közösség említése (*coenobium* 'monostor', *monachorum grex* 'a szerzetesek nyája, azaz közössége') csupán az adományok rögzítése után történik. A szóhasználat arra enged következtetni, hogy a szerzetesek természetes személyként nem rendelkeznek a monostor javaival, csupán a közösség egésze, illetve a nem természetes jogi személy képviseletében eljáró személy (az apát). Korai oklevelünk jogi tekintetben pontos szóhasználatát mögött a korabeli nyugat-európai joggyakorlattal is összhangban álló, illetőleg ennek hazai alkalmazását feltételező jogi háttér áll.

Az alapítólevél a birtokait tekintve gyorsan gyarapodó apátság életében eredeti jogbiztosító szerepét nem sokáig volt képes betölteni. Csupán az alapítás utáni évtizedekre utalva: 1. Már maga András király is újabb kiváltsággal, a veszprémi vásárvámmal (vö. az alapítólevél hátlapján: „*bezprenensis mercati tributum*”) egészíti ki az apátság javait. 2. Öccse, Béla a trónra kerülve egy új adománylevélbe foglalva gyarapítja tovább a birtokok sorát (a szöveg kivakarása után erre a pergamenre került a hamis alapítólevél szövege). 3. 1094-ben András király

másodszülött fia, Dávid herceg folytatja a monostor birtokainak gyarapítását (unokatestvérének, László királynak a pecsétjével megerősített oklevele eredetiben maradt fenn [F. 1: 487–488; PRT. 10: 496; DHA. 264–265]). 4. Az alapítás után bő másfél évszázaddal az apátság már olyan kiterjedt birtokhálózattal rendelkezett, hogy szükségessé vált javainak (ez esetben status quoként rögzített) összeírása és e javak hivatalos oklevél által történő együttes jogi megerősítése (ez lesz a 1211. évi Tihanyi összeírás [F. 7/5: 177–202; ÁÜO. 106–126; PRT. 10: 502–517]).

Közvetlen okleveles források nem utalnak arra, hogy vitás jogügyletek kapcsán a korai időkben – amíg az alapítólevélbe foglalt javak többé-kevésbé megfeleltek a valóságos viszonyoknak – az oklevél betöltötte volna jogbiztosító szerepét. Az alapítólevél hátlapjának korai, legkésőbb a 11–12. század fordulójáról származó mutatói⁷ (*fuc; mortus; in terrytorio tollene est villa fotody; de tributu Sumig; de armento Regis L • liberi eq[uorum]*) mégis sejtetni vélik, hogy egyes birtokok, illetve adományok leírásának „visszakeresése” valamilyen (részben legalábbis jogi indíttatású) oknál fogva már ebben a korai időszakban is szükségessé válhatott.

Az alapítólevél mint jogi auktoritás. – A 13. század elejére az apátság nagymértékben megváltozott birtokviszonyai – a jelentős gyarapodás, egyes birtokok határainak módosulása – indokoltá tették azok újbóli számbavételét és megerősítését. 1211-ben Uros pannonhalmi (korábban tihanyi) apát kérésére II. András király megbízza Tamást, a királyi udvar kancellárját, valamint Pot nádorispánt a tihanyi apátság birtokainak és szolgálónépeinek összeírásával, ezután pedig az I. András által 1055-ben alapított monostort az összeírást magában foglaló oklevéllel javaiban megerősíti.

Ezen összeírás számára az alapítólevél tekintély: forrásnak és egyben mintának is tekinti (a szövegformálás mellett olykor egyes helynevek alakjának archaizáló közlésében⁸ is tetten érhető az alapítólevél tekintélye). Egyes esetekben – különösen, ha ekkorra az alapítólevélbe foglalt birtok neve és elhelyezkedése már nem azonosítható (például *petra, lupa*, vagy a szigethez legközelebb fekvő földbirtok) – lényegében szó szerint átveszi az alapítólevél szövegét. E helyek tekintetében persze kérdésessé válik a jelenre vonatkozó jogbiztosító szerep. Úgy tűnik, ezekben az esetekben a hagyomány ereje, az alapítólevél tekintélyének kiemelése és megőrzése válik fontosabbá. Más esetekben az új oklevél szövegezése kénytelen elszakadni a forrásszövegtől. Előfordul ugyanis, hogy az alapítólevélben rögzített birtokhatárok már nem felelnek meg az aktuális viszonyoknak (Fadd esetében például a megszorodott határpontok teljesen más területet fognak közre,

.....
⁷ Lásd: Az alapítólevél hátlapja című fejezetben.

⁸ Ilyen archaizmus többek között a *Balaton* névnek a korban szokásos *Bolotun* írásmódjával szemben az archaizáló *Bolotin ~ Balatin ~ Bolotyn* névváltozat (vö. TA. *balatin ~ bolatin*).

mely részben sem fedti az egykori – mindössze négy határponttal kijelölt – kicsi földadományt, l. SZENTGYÖRGYI 2008a: 48). Ismét más esetben az alapítólevélbe foglalt birtokhatárok ugyan változatlanok maradtak, az idők során azonban a birtokot kijelölő határpontok megnevezése változott meg (például a *culun* vize mellett elterülő birtok, *ugrin* szomszédságában; GYÖRFFY GYÖRGY ez alapján tudta elvégezni a birtok egyértelmű azonosítását, l. GYÖRFFY 1956). Mindezekén kívül természetesen az apátság tulajdonába időközben került birtokok is helyet kaptak az új oklevélben.

Az utóbb kiállított, Tihanya vagy az apátság valamely birtokára vonatkozó oklevelek szintén tekintélyként említik az alapítólevelet, illetőleg az alapítást és az alapító király nevét. Különösen is jellemző ez a nem hiteles (hamis és interpolált) oklevelekre, melyek jogalapjukat ezzel az eszközzel is igyekeznek megerősíteni. Ennek az igyekezetnek túlbiztosított példáját kínálja a Szent László korára hamisított adománylevél (+1092/*1324//1399⁹: PRT. 10: 496–500; DHA. 278–285). Hivatkozik I. András és öccse, I. Béla okleveleire (még ismerte Béla eredeti adománylevelét, a palimpszeszt hamis alapítólevél tehát biztosan 1324 után készült), ezzel azonban nem elégszik meg: említést tesz „Szent István alapítóleveléről” is, amelyet egy kiagyalt legendával is megtámogat (DHA. 282; vö. SZENTGYÖRGYI 2010b: 306–307). A már több ízben emlegetett hamisított alapítólevél (+1055/1324 u.¹⁰: PRT. 10: 487–495, 2. hasáb; DHA. 153–156) pedig különösen is ügyel arra, hogy az eredeti oklevél szövegét – ahol csak lehet – gondosan kövesse.

A későbbi jogügyletek, peres eljárások során a birtokviszonyok tekintetében már az 1211-es Tihanyi összeírás lesz a mérvadó, ugyanakkor annak is látjuk nyomát, hogy az alapítólevelet később is kézbe veszik, különösen az 1322–1374 közötti folyamatos pereskedés során (ERDÉLYI 1908: 378–383), majd az 1399–1416 között zajló ún. „nagy gamási per”-ben (ERDÉLYI 1908: 384–396). Ez idő tájt került a hátoldal mutatói közé 14. századi írással: *Gamas*, melynek segítségével gyorsan visszakereshetővé, s ezáltal bizonyíthatóvá vált, hogy már az alapításkor volt ilyen nevű birtok az apátság tulajdonában. Az alapítólevél ekkor nyilván már nem a per idejére vonatkozó birtokviszonyok (az utóbb említett per már nem is a Balaton melletti Gamás birtoklását érintette), csupán magának az alapítás és adományozás körülményeinek, illetőleg a per tárgyát képező birtok nevének igazolására szolgált. Ezért kerülhetett a hátlapra ugyanebben az évszázadban: „Privilegium originale”, azaz: ’Eredeti adománylevél’. Ismereteink szerint utoljára

⁹ Magyarázat: + hamis; * elveszett; // többszörös átírás

¹⁰ Az oklevél datálása GYÖRFFY alapján (DHA. 154). További pontosítása: a 14. század második negyede (DHA. 154), illetve 1324 és 1369 között (SOLYMOSI 2006: 28). ERDÉLYI korábban 1416 tájára tette (1906a: 55–57, 1908: 495).

éppen a „nagy gamási per” lezárulásának idején vették elő az alapítólevelet mint jogforrást, ekkor hitelességét is vizsgálták (DHA. 146–147; vö. ERDÉLYI 1908: 395).

Az apátság középkori birtokszerkezete a török hódoltsággal lényegében felszámolódott, a török időkben maga Tihany végvárrá lett, ezáltal alapítólevele mindennemű jogi szerepkörét végleg elveszítette. Utóbb az oklevél – nem függetlenül a tihanyi monostor jogi önállósága megszűntétől – Pannonhalmára került (legkésőbb 1716-ban, l. ÉRSZEGI 2007: 50, 52; vö. PRT. 11: 672–678), ma is a Pannonhalmi Bencés Főapátság Levéltárában őrzik.

AZ ALAPÍTÓLEVÉL KUTATÁSTÖRTÉNETE

28

A diplomatikai kutatások kezdetei Európában. – Az oklevelek összegyűjtésének és tudós tanulmányozásának az igénye kezdetben a történelemtudományhoz kapcsolódott. A középkori oklevelek iránti – immár nem jogi természetű – érdeklődést annak felismerése váltotta ki, hogy a múlt megismerése csupán a (hiteles) forrásokon keresztül lehetséges. A munkálatok – 16. századi előzmények után – a 17. századi Európában két (jezsuita és bencés) központ körül szerveződtek.

Az egyik központ Antwerpen (később Brüsszel), a németalföldi történész-filológus jezsuiták közössége. A középkori oklevelek iránti érdeklődésüket a szentek életrajzi adatainak összegyűjtése motiválta. HERIBERT ROSWEYDE 1607-ben vázolta egy nagyszabású hagiográfiai (a szentek életét tartalmazó) sorozat tervét, elképzeléseinek azonban csak kis töredékét sikerült megvalósítania. A ROSWEYDE által összegyűjtött hagiográfiai anyagot JEAN BOLLAND vizsgálta fölül, majd ugyanő dolgozta ki részletesen a Római Martirológium szerint kiadandó Szentek életrajzának (Acta Sanctorum) alapelveit. (A 67 kötetet számláló, három kiadást is megért sorozat [AASS.] az időközben természetes módon elavulttá vált alapkoncepciója miatt is maradt befejezetlen.)

A másik központ a bencés maurinus kongregáció főmonostora, a Párizs melletti Saint-Germain-des-Prés. A rendbe 1654-ben lépett JEAN MABILLON megbízást kapott, hogy LUC D'ACHERYnek segédkezzék a bencés szentek életrajzaira vonatkozó adatok összegyűjtésében, majd pedig írja meg rendje történetét. (Mindkét mű elkészült: AASS. OSB., illetve Ann. OSB.) E munkák összeállítása céljából kutatta MABILLON Franciaország, illetve több, vele szomszédos ország bencés levéltárainak okleveles forrásait. Időközben a bollandista DANIEL VAN PAPENBROECK kétségbe vonta a MABILLON által összegyűjtött Meroving-kori oklevelek egy részének hitelességét (PAPENBROECK 1675). Erre válaszul született meg MABILLON nagyszabású „De re diplomatica” című műve hat kötetben (MABILLON 1681), melyben az oklevelek külső és belső kritikai módszereinek kidolgozása segítségével bizonyította a Saint-Denis apátság Meroving-kori oklevelei többségének hitelességét. MABILLON ezzel a munkájával egyben a tudományos oklevéltani kutatások alapjait is lefektette.

Legkorábbi magyarországi oklevélgyűjteményeink. – A középkori magyarországi oklevelek legkorábbi gyűjteményei természetesen jogi megfontolások nyomán rendeződtek egybe (vö. pl. az Uros apát által 1240-ben egybemásoltatott pannonhalmi „Liber ruber”).

Okleveleink a 16. századtól kezdve – amint Európában másutt is – immár a történetírás forrásaiként tarthattak számot a megújuló érdeklődésre. Itthon azonban (ezt mint jellegzetes magyarországi sajátosságot kell kiemelnünk) a legkorábbi, már nem jogi célzatú gyűjtemények, a jezsuitákat is (részint a jezsuita rend létrejöttét is) megelőzve, az egyetlen magyar eredetű szerzetesrend, a pálosok történeti érzékenységét és munkáját dicsérik.

GYÖNGYÖSI GERGELY, a pálos rend generális priorja középkori oklevelek tanúságtételére támaszkodva kívánta összeállítani rendjének történetét (GYÖNGYÖSI 1522 u./1988; vö. SARBÁK 2011: iii). GYÖNGYÖSI e történeti művéhez 1520 és 1522 között gyűjtött forrásokat (vö. TARNAI 1984: 101–102; SARBÁK i. h.; SZENTGYÖRGYI 2012b: 27), körülbelül 80 pálos monostor oklevélanyagát másolta, illetve kivonatolta (Inventarium; vö. DAP.).

Nem független a pálosoktól az első nyomtatott jogi forrásgyűjtemény sem, mely 1550-ben „Ritus explorandae veritatis (...)” címmel Kolozsvárt látott napvilágot (Várad i regestrum). Az 1208 és 1235 között feljegyzett, a várad i székesegyház sekrestyéjében kallódó kéziratok kiadását kezdeményező és anyagi feltételeit biztosító, ezzel történelmi és művelődéstörténeti érzékenységről is tanúságot tevő várad i püspök, Fráter György ugyanis szintén pálos szerzetes volt.

A nagy oklevélgyűjtemények. – A 17. század hazai forrásfeltáró munkálataiban immár Magyarországon is a jezsuitáké a vezető szerep. A középkori oklevelek tanúságtételére támaszkodó, átfogó magyar egyháztörténeti munkát elsőként INCHOFER MENYHÉRT jezsuita történétíró szándékozott készíteni. Munkájának csupán első kötete készülhetett el, mely az egyháztörténet hazai vonatkozású, jeles eseményeit 1059-ig kíséri nyomon (INCHOFER 1644). Anyagát a Vatikáni Levéltárból gyűjtötte, egyháztörténetét e források alapján állította össze, ezért történétírói munkájából számos olyan fontos mozzanat hiányzik, amelyek forrását magyarországi oklevelek szolgáltathatták volna, mint például az 1055. év eseményei közül a tihanyi bencés apátság alapítása (vö. INCHOFER 1644: 426–429).

A szintén jezsuita HEVENESI GÁBOR INCHOFER megkezdett munkáját kívánta (jócskán szélesebb mederben) folytatni, ezért – az antwerpeni bollandisták példáját követve – kezdeményezte a hazai történeti források felkutatását és összegyűjtését. Felhívásában (a magyar tudománytörténetben elsőként) az anyaggyűjtésre vonatkozó módszertani útmutatást is adott (HEVENESI: Modus). Már a felhívás címében megfogalmazódik a kitűzött cél: „pro Annalibus Ecclesiasticis Regni Hung.[ariae] continuandis”, azaz INCHOFER Annalese folytatásának nagyszabású

terve. Jóllehet HEVENESI egyháztörténeti munkát készült összeállítani, felhívása mégis túlmutatott a tervezett célkitűzésen: benne földrajzi, közigazgatási, katonai, család- és művelődéstörténeti adatok összegyűjtésének kívánalma is megfogalmazódott. Kezdeményezésére családi és egyéb, korábban hozzá nem férhető levéltárak is megnyíltak az iratmásolók előtt. A szorgalmas és kitartó gyűjtőmunka 140 kötetet eredményezett, e gyűjtemény jó ideig szolgálta a jezsuita történetírást mint annak legfőbb forrása. A *Collectio Hevenesiana* (CH.) – az állomány részleges szétszóródása, illetőleg kallódása okán (részletesen I. TÓTH A. 1958: 42–48) – jelenleg 127 kötetet számlál. A tihanyi apátság alapítólevelének átiratát (az oklevél hátlapjának szövege nélkül) a 10. kötet tartalmazza (CH. 10: 231–234).

A lelkes oklevélgyűjtő munka tovább folytatódott. 1764 után KAPRINAI ISTVÁN¹¹, szintén jezsuita történész irányításával munkatársai 54 kötetnyi oklevelet írtak át, míg ő maga saját keze írásával 102 kötetet töltött meg (CK., vö. még: TÓTH A. 1958: 49). KAPRINAI terve a korábbi vállalkozásokhoz képest annyiban előrébb mutató, hogy céljai között már az összegyűjtött oklevelek kiadása is szerepelt (323 kötetbe foglalva). E vállalkozása azonban nem valósulhatott meg, csupán Mátyás király uralkodása első négy évének okleveleit sikerült közzétennie (KAPRINAI 1767–1771). A Tihanyi alapítólevél kétszer is bekerült a Kaprinai-gyűjteménybe, ráadásul ugyanabba a kötetbe (CK. 64: 36–43, 304–312). Az első Kaprinai-átirat érdeme, hogy elsőként tartalmazza az alapítólevél hátlapjának a szövegét is (64: 43). Mindazonáltal a három másolat közül ez a leggyengébb. A kutatók figyelmét korábban elkerülte, hogy az alapítólevél átirata a gyűjteményben újra megtalálható (ráadásul ugyanabban a kötetben), ezért a kutatástörténet a második Kaprinai-átiratról eddig nem vett tudomást (vö. pl. DHA. 147). (A tihanyi apátság alapítólevelének három korai kéziratot átiratáról részletesebben I. SZENTGYÖRGYI 2013: 81–85.)

E korai gyűjteményeknek a Tihanyi alapítólevél vonatkozásában csupán tudománytörténeti értéke van. Azért válhattak e gyűjtemények mégis általános történeti (majd nyelvtörténeti) forrásokká, mert a további lemasolt eredeti iratok tetemes része később elpusztult.

A jezsuita HEVENESI-iskola utolsó nagy képviselője, egyben a tudománytörténet új (kritikai) korszakának megnyitója PRAY GYÖRGY. (Mivel nem kívánunk teljes tudománytörténeti áttekintést adni, nem szólunk a jezsuita iskola más tagjairól, mint például KOLLÁR FERENC ÁDÁM, vagy a protestáns forrásgyűjtőkről, mint például BÉL MÁTYÁS stb.) PRAY kutatásai egyfelől méltó módon folytatják a jezsuita adatgyűjtők munkásságát, másfelől azonban ő az első, aki szükségét látja a felhasználandó források következetes kritikai vizsgálatának is. Ennélfogva kéziratot oklevélgyűjteménye (CP., vö. még: TÓTH A. 1958: 49) filológiai szempontból

.....
¹¹ KAPRINAI nevének helyesírásában az ÚMILex. közlését követem.

is jóval megbízhatóbb az elődök által egybegyűjtött anyagnál. A gyűjtemény nem tartalmazza a Tihanyi alapítólevél szövegét, ezért az első nyomtatott kiadás a filológiailag kevésbé pontos, korábbi átiratok alapján közölte az oklevél szövegét.

Bár számos részleges forráskiadás született a 16–18. században, a nagyszabású tervek ellenére (vö. például KAPRINAI kiadástervezetét) az összegyűjtött oklevelek megjelentetésére csupán a 19. század első felében kerülhetett sor. E gigantikus munka FEJÉR GYÖRGY nevéhez kapcsolódik (F.). A nagyszabású kiadvány terjedelme (számozás szerint 11, valójában 43 kötet) sajnos nem tette lehetővé a kiadandó oklevelek kritikai felülvizsgálatát, így e monumentális sorozat egy része a korábban nyomtatásban már megjelent oklevelek újraközlése, nagyobb része azonban a 17–18. századi – sajnos sok hibával terhelt – átiratokra támaszkodva készült. Emiatt a gyűjteménynek a kutatásban történő hasznosítása során célszerű kellő óvatossággal eljárunk. Erre egyrészt a későbbi kritikai forráskiadások (pl. ÁÜO. 1: ii–iii, 392–401, 404–405), másrészt a vonatkozó korai nyelvtörténeti szakmunkák (pl. SZAMOTA 1895: 129–131) is figyelmeztetnek. A gigantikus vállalkozás megvalósításának időbeli korlátai nyilvánvalóan nem tették lehetővé az adatoknak – az eredeti oklevelekkel összevető – körültekintő és alapos ellenőrzését. A FEJÉR-féle kiadás munkamódszerére és olykor félrevezető apparátusára ekként világít rá WENZEL GUSZTÁV: „Fejér Györgynek nemigen volt módja Codex Diplomaticusának tartalmát eredeti okmányokból összeállítani. Ő csaknem kizárólag másolatokkal élt (...). Fejérnek a Codex utóbbi kötetekben szokása volt ezekre [ti. az oklevelekre] úgy hivatkozni, mintha az eredetiek általa használtattak volna” (ÁÜO. 1: 392). A FEJÉR-féle kiadás legelső kötete tartalmazza a Tihanyi alapítólevél szövegét (F. 1: 388–394). Kiadásának közvetlen forrását nehéz egyértelműen feltérképezni. A hibák alapján feltehetően a Hevenesi- és az első Kaprinai-átirat szövegét is használhatta. Nem kétséges azonban, hogy szövegváltozatának szerkesztője az eredeti oklevélbe is beletekintett (a gyűjtemény legelső kötete a későbbieknél nagyobb körültekintéssel készülhetett), több helyen ugyanis először kapunk helyes olvasatot (l. SZENTGYÖRGYI 2013a: 84), olykor azonban éppen az eredeti oklevél téves olvasásának eredményeként közöl hibásan korábban helyesen lejegyzett adatokat.

Az alapítólevél mint a történettudomány és a diplomatika forrása. – Az okleveles források feltárása, összegyűjtése és vizsgálata (az európai gyakorlattal párhuzamosan) hazánkban sem volt öncélú adatgyűjtés csupán. A középkori oklevelek kezdettől fogva forrásként szolgáltak az egyre élénkebben kibontakozó történeti kutatások számára.

A Tihanyi alapítólevél így válhatott már igen korán részint az egyháztörténet-írás (KOLLER 1782–1812. 1: 143–146; FUXHOFFER 1803. 1: 112–114; FUXHOFFER-CZINÁR 1858. 1: 166–167), részint a korai magyar történelem (GANOCZY 1775: 9–11;

KATONA 1779–1782. 2: 112–114), továbbá a hazai jogtörténet (BATTYÁN 1795–1827. 2: 70–73) forrásává.

A 19. század vége felé még erőteljesebben fellendült magyar történetírás – melyet minden bizonnyal a millennium is ösztönzött – a középkor vonatkozásában továbbra is a kiemelt források között tartotta számon a Tihanyi alapítólevelet. Az Árpád-kor történetét megíró PAULER GYULA kiváló munkájában az alapítólevél tanúságtétele is fontos szerephez jut (1899: 94–96, 425, 427).

A pozitivista (azaz az adatokat a teljesség igényével összegyűjteni és értékelni kívánó) történetírás reprezentatív alkotása az összesen 14 (számozása szerint 12) vaskos kötetben – ERDÉLYI LÁSZLÓ és SÖRÖS PONGRÁC szerkesztésében – megjelent magyar bencés rendtörténet (PRT.). Magának a tihanyi apátságnak a története két teljes kötetet ölel fel (PRT. 10–11), melyek a forrásokat is tartalmazzák. A vonatkozó oklevelek alapján elvégzett ilyen részletességű történeti (különösen birtoktörténeti) áttekintés azóta sem készült, így a tihanyi apátságról szóló első kötet (ERDÉLYI 1908) az alapítólevél történettudományi megközelítésének a legfontosabb és máig mérvadó forrásmunkája. Megjegyzendő, hogy ERDÉLYI nem volt elégedett a korábbi oklevélközlésekkel (számos oklevél pedig még közlésre várt), ezért forrásairól saját átiratokat készített, melyek történettudományi szempontból máig kifogástalanok, teljes körű nyelvtörténeti elemzésre azonban nem feltétlenül alkalmasak (ehhez l. MELICH 1914a; vö. a Tihanyi összeírás vonatkozásában: GÁCSER 1941: 3–5; TERESTYÉNI 1941: 5).

A történetírás számára forrásként használt középkori oklevelek kritikai vizsgálata korábban is elengedhetetlen volt (vö. pl. MABILLON). Az efféle vizsgálatok a magyar történetírás számára is természetesen váltak egyre szükségesebbé, hiszen egy-egy oklevélről feltétlenül meg kellett állapítani, hogy a történettudomány számára közvetlenül hasznosítható, avagy komoly fenntartásokkal kezelendő. (Ennek jegyében zajlott például a 19. század végén kibontakozott, a 20. század elején lezárult – már korábban említett – szakmai vita az alapítólevél hitelességéről.)

A történettudomány igényeinek megfelelően növekedett a középkori oklevelek és az oklevélkiadás gyakorlata iránti érdeklődés. FEJÉRPATAKY LÁSZLÓ még 1885-ben megjelent, a királyi kancelláriáról írt diplomatikatörténeti munkája volt az első a magyar szakirodalomban, mely a teljes Árpád-kor oklevelés gyakorlatát feldolgozta. Nem maradt ki természetesen a Tihanyi alapítólevél tanúsága sem (FEJÉRPATAKY 1885: 10–12). Kutatásainak során – mint később ERDÉLYI – ő sem elégedett meg a korábbi közlések minőségével, az alapítólevélről saját átiratot készített, mely utóbb nyomtatásban is megjelent (MARCZALI szerk. 1902: 81–86).

A diplomatika önálló tudománnyá válása után a magyar oklevéltani kutatásokban még kiemelkedőbb helyet kapott első eredetiben fennmaradt oklevelünk. SZENTPÉTERY IMRE az alapítólevelet – máig kézikönyvként használatos

munkájában – immár a korabeli európai okleveles gyakorlat kontextusába helyezve vizsgálja (1930: 40–44).

Az alapítólevél mint nyelvemlék. – A történettudományi és diplomatikai érdeklődéssel párhuzamosan éledt fel az alapítólevél iránti nyelvtörténeti érdeklődés.

Aki legelsőként figyelt fel az oklevélekben megőrzött magyar nyelvi anyag nyelvtörténeti tanúságára: JERNEY JÁNOS (1854). A Kelet-kutató őstörténész, nyelvész életének utolsó éveiben több mint négyezer középkori oklevélből álló magángyűjteményének darabjait nyelv-, művelődés- és egyháztörténeti elemzéseknek vetette alá. (Nem melleleg az alapítólevél néhány szórványát is vizsgálta.) Az utókor megítélése szempontjából kevésbé korszerű nyelvtörténeti munkássága lényegében visszhangtalan maradt (erről l. PAIS 1955a: 9).

A magyar nyelvtörténetírás sokáig első összefüggő szövegműveinkkel, a Halotti beszéddel kezdődött (l. pl. ZOLNAI 1894: 23). A nyelvemlékkutatás korábban az okleveles forrásokat nem is igen tartotta számon, ezekre a korszak nyelvemlékeket bemutató nagy összefoglalója sem fordít különösebb figyelmet (ZOLNAI 1894; vö. SZABÓ 1959: 6). Az ekkortájt (1890–1893 között) megjelent „Nyelvtörténeti szótár” is csupán kivételesen emelt be anyagába oklevélszövegekből származó adatokat (az elmellőzés megokolását l. NySz. XIII). Mégis – SZAMOTA ISTVÁN erre irányuló munkásságától feltehetően nem függetlenül (ZOLNAI 1894: 23, 1. j.) – immár megfogalmazódott egy átfogó gyűjtés óhaja (ZOLNAI 1984: 9, 23).

A nyelvtörténetírás fordulópontját még a 19. század végén, 1895-ben egy fiatal, lelkes kutató alábbi szavai jelentették: „a magyar nyelvtörténetet 1055-tel vagyis a tihanyi apátság alapítólevelével kell kezdenünk, mert ez a legrégebbi egykorú és hiteles oklevelünk, egyszersmind nyelvemlékünk is” (SZAMOTA 1895: 131). SZAMOTA ISTVÁN nevéhez fűződik a nem magyar nyelvű oklevélszövegekben található magyar nyelvi elemek nyelvtörténeti értékének felismerése. Munkájában a Tihanyi alapítólevél közszóként is létező magyar lexémáit (a későbbi oklevelek adatait is közölve) betűrendbe szedi, sok esetben pedig etimológiát is kínál. Már ebben az értekezésében kirajzolódni látszik egy nagyszabású vállalkozás terve, az oklevélbeli adatoknak a nyelvtörténeti hasznosíthatóság céljából történő egybegyűjtése. (E tervét sajnos már nem tudta megvalósítani, még ugyanebben az évben [1895] tragikus körülmények között bekövetkezett halála miatt.) Jórészt az ő jegyzeteiből szerkesztette egybe ZOLNAI GYULA az első magyar oklevélszótárát (OklSz.).

A 20. század első felében az alapítólevélre vonatkozó nyelvtörténeti kutatásoknak két iránya látszódik kirajzolódni. A kutatók egyfelől egy (vagy több) alapítólevélbeli szórvány olvasatához, illetve értelmezéséhez szoltak hozzá, mint például MELICH (1914a, 1926), HORGER 1926; JAKUBOVICH (1923–1924), PÁPAY (1927), NÉMETH (1940), MOÓR (1944), SZABÓ (1944), PAIS (1949), vagy egy-egy átfogóbb

nyelvtörténeti téma kifejtése során támaszkodtak az alapítólevél adatainak tanúságtételére, például GOMBOCZ (é. n.), MELICH (1903–1905, 1914b, 1915–1917) stb. A korszak terminológiai újdonságot is hozott: az ilyen típusú nyelvemlékek megnevezésére PAIS DEZSŐ javaslata (1928) nyomán honosodott meg a korábbi „elszórt nyelvmaradványok” (ZOLNAI 1894: 23) megnevezés helyett a *szórványemlék* kifejezés. 1929-ben pedig JAKUBOVICH EMIL és PAIS DEZSŐ munkájaként megjelent a nyelvtörténeti szempontból addigi legjobb átírás (ÓmOlv. 18–25). E munka tekintélyét a nyelvtörténet kutatóinak a körében mi sem jelzi határozottabban, mint hogy később maga BÁRCZI GÉZA is ezt az átírást vette alapul, s bár óvatos kritikát fogalmazott meg vele szemben, a számára értelmezhetetlen hibák korrigálására nem vállalkozott (1951: 8. 1. j.).

A 20. század közepére (feltehetően nem függetlenül a közelgő 900. évfordulótól) érlelődött meg az igény, hogy – a SZAMOTA által megkezdett úton továbbhaladva – nyelvemlékünk egésze monografikus feldolgozást kapjon. Erre a feladatra BÁRCZI GÉZA vállalkozott. Első átfogó munkájában az alapítólevél hangjelölését vizsgálta (1944), majd kutatásait folytatva a teljes nyelvi anyagot feldolgozta egy komplex és átfogó monográfiában (1951). Az alapítólevélben szereplő hely- és személynévek értelmezésén, etimológiáján, azonosításán túl a nyelvi anyag helyesírás-történeti, történeti hangtani, morfológiai (szótövek, képzők, jelek, ragok), valamint történeti szófajtani vizsgálatát is teljes körűen elvégezte. Mindezek mellett kitért a hely- és személynévadás kérdéseire is. BÁRCZI monográfiája az elődök által feltárt eredmények gondosan mérlegelt foglalata, az alapítólevél kutatástörténetében korszakhatárt kijelölő mérföldkő, a további vizsgálatok számára pedig feltétlen viszonyítási pont. Egyben a későbbi nyelvemlék-feldolgozások mintájául is szolgált (l. pl. B. LŐRINCZY 1953).

E monográfiával szinte párhuzamosan egy másik nagy összefoglaló munka is született KNEZSA ISTVÁN tollából, mely az ómagyar kor helyesírását tárgyalja igen részletesen. Benne természetesen az alapítólevél magyar nyelvi anyagának helyesírási sajátosságai is helyet kaptak (1952: 14–18).

Az alapítólevél kutatástörténete a 20. század második felében. – BÁRCZI GÉZA monográfiája után a kutatók joggal érezhették, hogy már nemigen van mit hozzátenni az alapítólevél magyar nyelvi elemeinek kérdéseihöz. Az alapítólevél kilencedik centenáriuma talán ezért sem ösztönözte a nyelvészeket ilyen irányú kutatások folytatására, csupán két szórvánnyal kapcsolatosan foglalkozott meg új észrevétel PAIS DEZSŐ (1955c) és a levéltáros KOMJÁTHY MIKLÓS (1955) tollából. Megemlítendő a történész GYÖRFFY GYÖRGY fontos munkája (1956), mellyel az alapítólevélben utolsóként leírt birtoktest elhelyezkedését sikerült megnyugtató módon meghatározni.

A korszak következő évtizedeinek nyelvészeti érdeklődése általánosságban az újabb irányzatok felé terelődött, ez pedig kevésbé kedvezett a hagyományos diszciplínának, köztük az etimológiai és nyelvtörténeti vizsgálatoknak. Évtizedenként mindössze egy-egy alapítólevélbeli szórvány újabb értelmezésére történt kísérlet: PAIS 1970; MOKÁNY 1982; JUHÁSZ 1992. Erre az időszakra jellemző ugyanakkor az alapítólevélről szóló ismereteknek a szélesebb körben történő népszerűsítése (pl. BÁRCZI 1959; LŐRINCZE 1961), illetve az alapítólevél magyar nyelvi anyagának az egyetemi oktatásba történő rendszerszerű bevonása (nyelvemlékelemzés), amiről az ez idő tájt készült tankönyvfejezetek vallanak: MÉSZÖLY 1956: 6–40; SZABÓ 1959: 8–9, 16–18; BENKŐ szerk. 1967: 40, passim (vö. még MOLNÁR–SIMON 1980: 15–21; később DÖMÖTÖR 2006: 14–17).

35

Az alapítólevél kutatástörténete a 21. század elején. – Az időközben megjelent kritikai szövegkiadások és fordítások (lásd a vonatkozó fejezetek élén), valamint a tudományt népszerűsítő kiadványok (pl. PRAZNOVSZKY szerk. 1992; SZ. FARKAS szerk. 1993; ÉRSZEGI szerk. 2004) után a tudományos kutatásnak ismét egy évforduló adott lendületet: 2005, az apátság alapításának 950. évfordulója.

A szakmai érdeklődést az évforduló kapcsán két tudományos esemény is motiválta. Az egyik a Tihanyban ekkor rendezett szakmai konferencia (anyagát l. ÉRSZEGI szerk. 2007; ismertetései: ZELLIGER 2008a; SZENTGYÖRGYI 2008d), melynek résztvevői közül többen is az alapítólevélhez kapcsolódó kutatásaik eredményeiről számoltak be: ÉRSZEGI GÉZA (2007), FEHÉRTÓI KATALIN (2007; betegsége miatt előadása a konferencián nem hangozhatott el), HOFFMANN ISTVÁN (2007c) és TÓTH PÉTER (2007).

A másik esemény az évfordulóra megjelent impozáns kiviteli ünnepi kötet (ZELLIGER 2005), mely a szerző, ZELLIGER ERZSÉBET megfogalmazása szerint „kifejezetten (tudományos) ismeretterjesztő céllal íródott” (ZELLIGER 2008b: 245). Mindazonáltal a szerző munkájába beépítette a BÁRCZI monográfiájának megjelenése óta feltárt kutatási eredményeket is (vö. pl. ZELLIGER 2006), ezért a tudományos kutatás indokoltan tekint e kiadványra úgy is, mint fontos szakmai forrásmunkára. A 950. évforduló – a kapcsolódó konferenciával és a monográfiával – újabb határt jelölő mérföldköve az alapítólevél kutatástörténetének, sőt mondhatni nagyobb lendületet adott neki, mint egykoron a 900.

Az évfordulót követően, de már nem közvetlenül az évfordulóhoz kapcsolódva egy további esemény adott újabb ösztönzést a felpeszdlült kutatásoknak: az Országos Széchényi Könyvtár 2009-ben megrendezett „Látjátok feleim...” elnevezésű nyelvemlék-kiállítás. A kiállításához kapcsolódó kiadványban (MADAS szerk. 2009) nyelvemlékünkre vonatkozóan három fontos tanulmány is napvilágot látott. ÉRSZEGI GÉZA (2009a) mutatja be az alapítólevelet, HOFFMANN ISTVÁN (2009b) szórványemlékeink kontextusába helyezi, KOROMPAY KLÁRA (2009) pedig a középkori magyar nyelv leírásához merít oklevelünk anyanyelvi anyagából. Ugyancsak e kiállításra készült a Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékén a Tihanyi alapítólevelet és a Tihanyi összeírást bemutató interaktív honlap is (KOVÁCS–SZŐKE 2009).

A fontos eseményeken túl módszertani szempontból a legújabb nyelvészeti diszciplínák: a (történeti) szociolingvisztika, a kétnyelvűség-vizsgálat, a nyelvi kontaktushatások kutatása stb., de leginkább a reneszánszát élő leíró és történeti névtan hatott serkentőleg a nyelvtörténeti vizsgálatok megújulására, ezen belül a Tihanyi alapítólevél kutatására is, mely további ösztönzést nyerhet a sokat ígérő interdiszciplináris megközelítésmód alkalmazásától.

Az évforduló óta eltelt évtizedben számos jelentős kutatási eredmény, illetve ezeket közlő munka látott napvilágot. Folytatódott az egyes szórványokra

vonatkozó további ismeretek feltárása (ZELLIGER 2006; JUHÁSZ 2008), a történészek közül PITI FERENC érdeklődése fordult az alapítólevél felé (PITI 2006), illetve HOLLER LÁSZLÓ kutatja az alapítólevél helynévi szórványainak történeti földrajzát (2010, 2011).

A Tihanyi alapítólevél nyelvészeti vizsgálatához az elmúlt évtizedben kétségkívül HOFFMANN ISTVÁN munkái járultak hozzá a legnagyobb mértékben (ide vonatkozó kutatásai az említett évfordulótól ugyancsak nem függetlenül indultak, vö. HOFFMANN 2010: 10). HOFFMANN ISTVÁN mindenekelőtt a történeti névtan megközelítésmódjait alkalmazva tekintette át újra az alapítólevél valamennyi helynévi szórványát, igen alaposan körüljárva és mérlegelve a korábbi vizsgálatok eredményeit, szembesítve azokat a rendelkezésre álló történeti és szinkrón helynévgyűjtemények – a korábbi időkhöz képest nagyságrendekkel bőségesebben rendelkezésre álló – adataival. Kutatómunkája során a helynévi szórványokat helynév-tipológiai, névrendszertani, névszociológiai stb. elemzéseknek vetette alá. Vizsgálta továbbá, hogy lehet-e a helynevek etimológiájának etnikumjelölő szerepe. Eredményeit számos tanulmányban ismertette (HOFFMANN 2006a, b, c, 2007b, c, d), majd 2007-ben akadémiai doktori disszertációjában foglalta össze (2007a). Kutatásait ezután is folytatta (2008, 2009a), majd eredményeit összegző módon, nagyszabású önálló monográfia formájában (2010) tette közzé.

A Tihanyi alapítólevélre e munka szerzőjének is a 950. évfordulóra összefüggésben irányult a figyelme, mellyel kapcsolatosan készült el az ünnepi kötet számára az alapítólevél újabb átirása és fordítása (SZENTGYÖRGYI 2005, vö. 2010a, 2011a). E munkát számos tanulmány követte (SZENTGYÖRGYI 2006, 2007, 2008a, b, c, 2009b, c, 2010b, c, d), melyek foglatatát (az újabb kutatások eredményeivel kiegészítve) a 2011-ben megvédett doktori disszertáció adja (SZENTGYÖRGYI 2010e). A vizsgálatok ezután is folytatódtak, az alapítólevélre vonatkozóan további tanulmányok láttak napvilágot (l. SZENTGYÖRGYI 2011a, b, c, d, e, 2012b, 2013a, b). A jelen munka kötetei – az újabb eredményeken túl – mindezen kutatások összegzését is kínálják.

AZ ALAPÍTÓLEVÉL DIPLOMATIKAI LEÍRÁSA

A középkor folyamán az okleveleket (mint jogbiztosító dokumentumokat) mind külső megjelenésüket tekintve, mind tartalmi szempontból meghatározott szabályok szerint kellett kiállítani. Az oklevelek formai (külső) ismertetőjegyei közé tartozik az oklevél anyaga, alakja, mérete, továbbá írása és szövegképe, valamint megerősítésének módja. A külső ismertetőjegyek rendes körülmények között csak az eredeti formájukban ránk maradt okleveleken vehetők számba (vö. SOLYMOSI 2003: 157). A Tihanyi alapítólevél első eredetiben fennmaradt hazai oklevélünk. A Pannonhalmi Bencés Főapátság Levéltára őrzi Tihan, fasc. 1, nr. 1. jelzet alatt. (Fényképe: Magyar Országos Levéltár, DF 208 368.)

A tartalmi (belső) ismertetőjegyek ezzel szemben minden oklevélen tanulmányozhatók, akár eredeti formájukban, akár másolatban maradtak fenn. Az oklevelek belső ismertetőjegyei: a szöveg felépítése (szerkezeti egységei), nyelve és stílusa (vö. SOLYMOSI 2003: 161).

Középkori okleveleink diplomatikai jegyei a nyelvtörténész érdeklődésére is joggal tarthatnak számot, hiszen közülük nem egy kifejezetten nyelvi és nyelvhasználati kérdéseket vet fel. Ezért sem látszik haszontalannak az alapítólevél külső és belső diplomatikai ismertetőjegyeit áttekinteni, különösen a nyelv és a nyelvhasználat szemszögéből. E fejezetben „Az alapítólevél diplomatikai leírása” cím alatt az oklevél külső diplomatikai jegyeit vesszük számba (hasonlóképpen ÉRSZEGI 2007). Az egyes tartalmi jegyek elemzését – szorosabb nyelvi vonatkozásai miatt – az alapítólevél szövegének közzélése után, önálló fejezetekben tárgyaljuk.

Az alapítólevél anyaga, alakja, mérete. – Az alapítólevél anyaga *pergamen* (vö. gör. *διφθέρα*; lat. *membrana*, a Kr. u. 4. századtól *pergamenum* is; majd a középkor folyamán: *charta* [*Pergamena*] is), azaz állati bőr cserzés nélkül történő kiképzésével nyert íróhártya. (A pergamen készítésének eljárásához l. MURATORI: Ant. It. 2: 370; vö. BATTELLI 2002: 38–39; l. még JAKÓ–MANOLESCU 1987: 45.)

A magyar oklevélkiadás gyakorlatában szokásosabb az északi típusú, jellemzőbben borjúbőrből készített hártya, amelynek egyforma finomságúra kikészített mindkét oldalát írásra alkalmassá tették. A Tihanyi alapítólevél ezzel szemben

a nálunk ritkábban alkalmazott déli hártya.¹² A déli hártához gyakrabban juh-, esetleg kecskebőrt használtak, melynek csupán egyik oldalát (húsoldal) dolgozták ki gondosan, és fehérítették ki krétával, másik oldala (szőroidal) durvább és sárgás színű maradt. (Vö. SZENTPÉTERY 1930: 9; JAKÓ–MANOLESCU 1987: 45–46; ÉRSZEGI 2003: 96, 2007: 45–46; SOLYMOSI 2003: 157.)

A déli hártya hazai alkalmazásának szokatlan voltát a Tihanyi alapítólevél kiválóan szemlélteti. Egyfelől az északi hártya használatához hasonlóan írás került a pergamen durvább tapintású, sárgás színű hátoldalára is. Másfelől – talán mert az oklevél későbbi őrzői számára nem volt ismeretes, hogy a déli hárttyát vastagsága okán tekercsformába göngyölve célszerű tárolni – szintén az északi (a mindkét oldali kikészítés okán jóval vékonyabb) hártya szokásos tárolásához hasonlóan összehajtogatták. (Az alapítólevélen jól láthatók a hajtás élei, továbbá kivehető az egykori pecsét lenyomatának körvonala is az aláírások bal felén, András király monogramja körül.) E tárolási mód következtében az alapítólevél vastagabb, hajtogatásra nem alkalmas hárttyája megtört, utóbb el is szakadt. A sérülést jóval később (talán már csak a 18–19. század folyamán)¹³ úgy orvosolták, hogy a hátlap felől bőrcsíkokat illesztettek a törésre, melyeket durva varrással rögzítettek az alapítólevél anyagához (vö. ÉRSZEGI 2007: 46). Az oklevél megtört részei azonban varrás közben összecsisztak, emiatt számos helyen egy-egy, esetleg több betű (a varrás kibontása nélkül) nem látszik, egyes sorok pedig függőlegesen elcsúszva folytatódnak.

Az alapítólevél nem egy, hanem két összevart hártából áll. A felső hártya szélessége 36,5 és 37,5 cm között váltakozik, hossza 46,5 cm. Az alsó hártya némiképp kisebb: szélessége 35,5 cm, hossza pedig csupán 43,5 cm (vö. DHA. 145; ÉRSZEGI 2007: 46), ez utóbbi azonban nincs teleírva.

Az oklevél hiteles volta ellen ezt a formai jellemzőt is érvként szokás felhozni (tudniillik, hogy két összevarrt hártýából áll). Mindez azonban nem szokatlan a középkor gyakorlatában (DHA. 148; vö. még: SZENTPÉTER 1930: 9; JAKÓ-MANOLESCU 1987: 62–63; SOLYMOSI 2003: 157), amennyiben azokat hitelesítő pecsét is egybekapcsolja. A vaskáptalan 1359. évi oklevélét például négy egymáshoz varrt hártýadarabra írták (SZENTPÉTER 1930: 11).

Másfelől abból is formálható érv (a mondottakkal összefüggésben) az oklevél hitelessége ellen, hogy a pecsét köré került a tanúk neve. Ezt a sokak által kényszerűnek tartott megoldást azzal szokás indokolni, hogy az alsó hártyaához (utólag) kapcsolt felső lap és a „ledörzsöl”, a pecsétet már eredetileg tartalmazó alsó hártya együtt sem volt elegendő a (hamisítotttnak vélt) alapítólevél szövegének elhelyezéséhez (pl. PÜSPÖKI

¹² A déli hárttyát a magyar királyi udvar a 11–12. század fordulójáig használta. (ÉRSZEGI GÉZA szíves közlése nyomán.)

¹³ Erre utalhat, hogy a korábbi levéltári jegyzetek „fejjel lefelé” olvashatók, azaz még összehajtogatott állapotában kerülhettek az alapítólevél hátlapjára.

1989: 62; vö. DHA. 148). Csakhogy a fenti szempont alapján egyáltalán nem lett volna indokolt a tanúk nevének a pecsét köré „nyomorítása” (és még szokatlanabban: több tanú jelének és nevének a király monogramja fölött történő elhelyezése), hiszen a hártya nincsen teleírva, alján még kb. 10 sornyi oklevélszöveg számára maradt hely. (Vö. még 75. oldal.)

Az oklevélíráshoz alkalmazott pergament rendszeren téglalap alakúra vágták. A 11–12. század gyakorlatában az íróhártýára inkább álló helyzetben, a rövidebb oldalakkal párhuzamosan írtak (*charta transversa, litterae transversae*), egyébként a fektetett helyzetű, a hosszabb oldalakkal párhuzamosan írt oklevélformátum (*charta non transversa*) volt az elterjedtebb (SOLYMOSI 2003: 157; vö. JAKÓ–MANOLESCU 1987: 76). A Tihanyi alapítólevél (és két hártýája külön is) – amint ez a fentebb megadott méretekből kitűnik – álló formátumú, *charta transversa* (vö. DHA. 145).

Az oklevél anyagának tárgyalásához kapcsolódik az íráshoz használt tinta említése is. Az írónáddal (*calamus*) vagy tollal (*penna*) az íróhártýára felvitt festékanyagot (*atramentum*) magas csersavtartalmú, esővízben, fehérborban, ecetben vagy sörben áztatott gubacs és vasszulfát (FeSO_4) keverékéből állították elő, melyhez sűrítőanyagként arab mézgat kevertek. A halványbarna színű vas-gubacs keverék száradás közben feketedett be. Csupán a legkiválóbb minőségű tinta tartotta meg évszázadokon át élénkfekete színét. Az átlagos minőségű íróanyag kevésbé színtartó, hosszabb idő elteltével visszabarnul. Az igen gyenge minőségű tinta annyira kifakulhat, hogy az írás elolvasása is nehézséget okozhat. A Tihanyi alapítólevél írására használt tinta átlagos minőségű lehetett, barna színű írásképe jól olvasható. (Az oklevelek írásához használatos tinta előállítására l. ÁzsiaLex. *tinta*; vö. még: SZENTPÉTERY 1930: 11–12; JAKÓ–MANOLESCU 1987: 57–58; BATTELLI 2002: 49–50; ÉRSZEGI 2007: 96).

Az alapítólevél írása és szövegképe. – A Tihanyi alapítólevél írása karoling *minuscula* (vö. ÉRSZEGI 2003: 117, 121), annak a 11. századra jellemző betűformáival (vö. BATTELLI 2002: 181–182). Mivel erre az írásfajtára az egyenesebb betűformák jellemzőek (BATTELLI 2002: 181), ezért a karoling *minuscula* ezen típusát *minuta erecta* néven is szokás emlegetni (vö. SZENTPÉTERY 1930: 13; az alapítólevélre vonatkozóan: BÁRCZI 1951: 7; ZELLIGER 2005: 8).

Az oklevél előlapján egyetlen kéz dolgozott. Véleményünk szerint a tanúk neve előtti kereszt alakú jeleket is ugyanez a kéz írta (így GYÖRFFY: DHA. 148; SOLYMOSI 2006: 28; ezzel szemben: MEZEY 1966: 207; ÉRSZEGI 2007: 49).

A szöveg elrendezése, grafikai összehatása szempontjából fontos jelentőséggel bírt az íróhártya megvonalezása, illetve a margó (vö. SZENTPÉTERY 1930: 12; JAKÓ–MANOLESCU 1987: 78). Ezek biztosították az oklevél megjelenésének

ünnepélyességét. A vonalazás olykor látható is volt (tintával vagy ónnal történt), általában azonban csak valamely hegyes eszközzel ún. vakvonalat húztak. Ez utóbbit látjuk erőteljesebben az alapítólevél alsó, míg gyengébben a felső hártáján. Az ünnepélyesség fokozására lehetőség szerint minél nagyobb margót hagytak. Az alapítólevél viszonylag terjedelmes szövege e szempontnak nemigen kedvezett, az írás olykor még a nagyon keskeny margón is kívülszaladt.

A szöveget az íróhártýára egyvégtében írták, azt különálló szerkezeti egységekre, bekezdésekre nem tagolták (JAKÓ–MANOLESCU 1987: 78). Az alapítólevél szövegében csupán az ünnepélyes első sor, az aláíró tanúk nevei (a király monogramjával és pecsétjével), illetőleg a datálás egysége különül el.

A díszesebb oklevelek egy részét (különösen első sorát) a szövegírástól eltérő írástípussal, illetőleg azonos írástípusú, de jóval nagyobb méretű, jellemzően a betűk függőleges szárának megnyújtásával széthúzott (olykor díszített) betűformákkal írták (vö. SZENTPÉTERY 1930: 12, 13; JAKÓ–MANOLESCU 1987: 78–79; SOLYMOSI 2003: 157–159). Az alapítólevél legelső sora ilyen – többségében maiusculát tartalmazó, ünnepélyesen megnyújtott – írással (*scriptura longior*) áll előttünk (vö. még PITI 2006: 17, 28. j.). Maiusculák vagy nyújtott minusculák (*litterae elongatae*) állnak továbbá a mondatok élén, illetőleg jellemzően az oklevél kiadásában és hitelesítésében közreműködők személyneveinek kezdőbetűjeként. Nagybetűs írásmóddal rögzítették továbbá a király monogramjának és címének (*REX*) betűit. Különösen is figyelemre méltók e tekintetben az *a* és *e* betűk. A jelzett helyeken rendre *A* maiusculát találunk, kivéve András király szövegbeli említésének kezdőbetűjeként, itt nyújtott szárú *a* minuscula áll. Ezzel szemben a folyamatos szöveg mondatkezdő betűjeként nyújtott *e* minuscula áll, míg minden más esetben *E* maiusculát találunk.

A szövegkép leginkább szembetűnő elemei a grafikus szimbólumok. A magyarországi okleveleken általában véve nem volt jelentős a grafikus szimbólumok használata (SOLYMOSI 2006: 24), így e szempontból is különleges figyelmet érdemel a tihanyi apátság alapítólevele, melyen ezek három típusa is képviseltetik: a szimbóllummal kifejezett invocáció, az oklevéladó monogramja és a tanúk kereszt alakú jelei.

A tihanyi apátság alapítólevelének élén álló grafikus szimbólum – funkcióját tekintve *invocatio symbolica* – a görög *Χριστός* 'Krisztus' név első két (nagybetűvel írt) betűjéből, az egymásba fonódó *X* és *P* betűkből alkotott jel (lásd 1. képmeléklet). Az *invocatio symbolica* Európában a korai időktől a 13. századig használatos volt, Magyarországon mégis alig terjedt el. Leggyakoribb formája a kereszt jele,¹⁴ lásd például a veszprémvölgyi apácák görög adománylevelét átiró 1109. évi

.....
¹⁴ A kereszt mint grafikus jel a 11. században több más funkcióban is felbukkan, például a tanúk jeleként (amint az alapítólevélén is). További különleges funkciójára lásd SOLYMOSI 2006: 29.

megújító oklevélen (vö. SOLYMOSI 2006: 26–27). Más formájú grafikus invokáció csupán a 11. századból maradt fenn, mindössze három hazai oklevélen: a Tihanyi alapítólevélen kívül a pannonthalmi alapítólevélről (1002)¹⁵ készült – interpolált és utánarajzolt – átiratra átmásolva (lásd 2. képmelléklet; vö. DHA. 38, 39), valamint a pannonthalmi apátság javainak Szent László idején (feltehetően 1093–1095 között) készített összeírásán láthatjuk (lásd 3. képmelléklet; vö. SZENTPÉTERY 1930: 49; SOLYMOSI 2006: 29). A pannonthalmi alapítólevél eredetileg talán csupán a latin név (*Christus*) C kezdőbetűjéből alkotott (hullámvonallal díszített) monogramot tartalmazhatta, és az sem teljesen kizárt, hogy a kettős monogram görög betűkből álló (a C-n belül a X és P betűkből összetett) eleme a Tihanyi alapítólevél hatására kerülhetett a pannonthalmi interpolált oklevélre (vö. DHA. 38; ezzel szemben: SZENTPÉTERY 1930: 40, 12. j.; SOLYMOSI 2006: 25–26). Ez esetleg azért is elképzelhető, mivel a görög betűkből alkotott Krisztus-monogram a korabeli német oklevelekben szokatlan (SZENTPÉTERY 1930: 40, 12. j.), ez inkább „a francia királyok oklevelein fordul elő” (SZENTPÉTERY 1930: 42).¹⁶

További grafikus szimbólum az oklevéladó monogramja (vö. SZENTPÉTERY 1930: 12; SOLYMOSI 2003: 259), mely a Tihanyi alapítólevélen a pecsét (helyének) bal oldalán található (l. 4. és 6. képmelléklet). Az alapító és adományozó király latin nevének (*Andreas*) betűiből összeállított monogram alapbetűje (*ductus fundamentalis*) az N, a monogram többi eleme ehhez kapcsolódik (SOLYMOSI 2006: 28). A monogram utolsó vonását feltehetően az uralkodó saját kezűleg húzta az íróhátyára (ÉRSZEGI 1986a: 17, 2007: 49, 2009a: 212; vö. SOLYMOSI 2006: 26), amint erre esetleg az alapítólevél szövegéből is következtethetünk: „consignatumque manu regis” (65. sor), ’hitelesítettett a király keze által’ (SOLYMOSI 2006: 28), ez a kitétel azonban a pecséttel történő hitelesítésre is érthető (vö. még 55. sor). A király kezének vonása esetleg az alapbetűhöz balról csatlakozó A betű bal szárát a belső oldalon ismétlő vékonyabb vonás lehet. Megjegyzendő még, hogy a hazai oklevelek közül a tihanyi apátság alapítólevélén kívül csupán a pannonthalmi tartalmaz királyi monogramot, Szent István királyét¹⁷ (lásd 5. képmelléklet;

.....
A 12. században valamennyi grafikus szimbólum közül csak a kereszt maradt használatban, ez is csupán invokációként alkalmazva (i. h.).

¹⁵ Az eredeti oklevélen valószínűsíthető évszám, 1001-re a másolat készítője írhatta át (SOLYMOSI 2006: 25).

¹⁶ Vö. SOLYMOSI: „[Az alapítólevél] Nyelve, szerkezete, külső formája – különösen a Krisztus-monogram alkalmazása, a sorokban a tanúk felsorolása – francia, közelebről lotaringiai oklevelekkel mutat rokonságot” (2006: 27).

¹⁷ András királyával szemben István király monogramja az uralkodó „király” címét is magába foglalja. A monogram FEJÉRPATAKYra visszamenő hagyományos olvasata: STEFANUS REX (SOLYMOSI 2006: 26). Mindazonáltal a jobb oldali E alsó feléből formált G inkább a STEPHANI REGIS olvasatot támogatná. Ez esetben az X nem lehet a REX szó eleme. A királyi monogram tehát esetleg kiegészül Jézus Krisztus nevének grafikus invokációjával, illetve talán fordítva: a király monogramja lett

vö. SOLYMOSI 2006: 26, 2007: 165), illetve valószínűleg még Béla király (utóbb kidörzsölt) tihanyi adománylevelén (a későbbi hamis alapítólevelén) állhatott az uralkodó monogramja (SOLYMOSI 2006: 28). (A hamis pécsváradi oklevélre a pannonhalmi alapítólevélről másolva kerülhettek át ezen oklevél grafikus szimbólumai, vö. DHA. 72, 80. 21. j.; SOLYMOSI 2006: 25, 13. j.)

Az alapítólevelén grafikus szimbólum továbbá a tanúk neve előtt álló kereszt alakú jel. Annak megítélésében, hogy az alapítólevél hiteles példányára ugyanaz a kéz, az alapítólevél scriptora rögzítette-e valamennyi jelet (vö. pl. GYÖRFFY: DHA. 148; PITI 2006: 24. 96. j.), illetőleg a tanúk maguk (vagy saját írnokaik) rajzolták e kereszteteket az oklevélre (l. pl. MEZEY 1966: 207; ÉRSZEGI 2007: 49), megoszlik a kutatók véleménye. Igaz ugyan, hogy az összesen 19 kereszt alakú jel nem teljesen azonos, részint formájuk, részint keresztoszáruk vastagsága eltér egymástól. Ez az eltérés azonban nem olyan jelentős, hogy e kereszt megrajzolását különböző kezekről (a tanúk vagy írnokaik kezétől) származtassuk (SOLYMOSI 2006: 28). Az olyan okleveleken, melyeket a tanúk valóban saját kezükkel láttak el jellel, illetőleg írtak alá, igen jól látszanak az egyes jelek és aláírások közötti markáns különbségek (lásd például a pápai oklevelek közül 1141: BATTELLI 1965: no. 10).

Az alapítólevél megerősítésének módja. – Az alapítólevél megerősítésének módjáról maga az oklevél szövege is tudósít bennünket: „sigilli nostri inpressione signauimus • fidelibusque nostris corroborandam tradidimus” (55. sor), ’pecsétünk rátételével jelöltük meg [azaz: hitelesítettük] és átadtuk híveinknek megerősítés végett’.

A középkori oklevelek külső ismertetőjegyei közül kiemelkedően fontos volt az oklevél hiteles voltát biztosító pecsét (*sigillum*). (A pecsétek anyagáról, oklevélre erősítéséről, a középkori pecséthasználatról l. SZENTPÉTERY 1930: 13–17; BERTÉNYI 2003.)

A Tihanyi alapítólevél eredetileg két pecséttel is hitelesítve volt. A 15. század elején még mind a két pecsét rajta volt az oklevelén (vö. 1402: „duobus sigillis uno a tergo et alio ab intra consignatam”, DHA. 144; ’két pecséttel van megpecsételve az egyikkel hátul, a másikkal pedig belül’, ti. összehajtott állapotban). Később mindkét pecsét elveszett.

Az oklevél előlapjának pecsétje rányomott pecsét volt (vö. SZENTPÉTERY 1930: 14). A pecsét elszíneződött helyén (lásd 6. képmelléklet) jól látható a négyzet

.....
kialakítva a kettős Krisztus-monogramból. A *Krisztus* név az egymásba fonódó görög X és P betűkből alkotott monogramként jelenhet meg, a *Jézus* név rövidítése pedig talán a Jézus-monogram (*IHS* → *IHS*) szokásos középkori feloldására (vö. SZENTGYÖRGYI 2011e: 24) vezethető vissza: *IHSUS* (→ *IHE*). Nem nehéz a királyi monogramban a harmadik Krisztus-invokációt sem felfedezni: a kereszt jelét.

alakban tett négy bevágás, ezeken átbújtatott hártycsikokon rögzítették a viasz-pecsétet (l. BERTÉNYI 2003: 258. 20. ábra), mely az oklevélen 9,5 cm átmérőjű nyomot hagyott (vö. DHA. 145; ÉRSZEGI 2007: 47).

A másik pecsét minden bizonnyal függőpecsét lehetett (vö. SZENTPÉTERY 1930: 15), funkciója a két hártya hiteles összefűzése volt. A pecsétnek magának nincs nyoma, csupán a hátapon a két hártya találkozásánál jól látható (7,5 cm hosszú) bevágások utalnak arra, hogy az oklevél anyagán átfűzött zsinóron vagy bőrszíjon függhetett (l. BERTÉNYI 2003: 258. 21. ábra; vö. DHA. 145; ÉRSZEGI 2007: 47). E második pecsétről az oklevél szövege nem tesz említést.

I. András királyi pecsétje nagyon hasonló volt a király törvény elé idéző pecsétjéhez (*sigillum citatorium vel citationis*), mely a legkorábbi fennmaradt billóg (SOLYMOSSI 2002: 523). Ez utóbbinak két nyomata is megőrződött, az egyiket a Nemzeti Múzeum, a másikat a veszprémi Laczkó Dezső Múzeum őrzi (lásd 7. és 8. képmelléklet; vö. DHA. Tab. II). Az idézőpecséten a király trónon ülő alakja látható, jobb kezében liliomos végű pálcát, bal kezében keresztes országmát tart (rekonstruáltan lásd 9. képmellékleten). (Minden bizonnyal – mint minden másban – I. András király ebben is igyekezett a Szent István-i hagyományokat folytatni, ezért nem alaptalan azt feltételezni, hogy idézőpecsétjének ábrázolása is esetleg első királyunk pecsétjét követte.) Az idézőpecsét és az elveszett királyi pecsét képi ábrázolásának hasonlóságáról PRAY GYÖRGY számol be (PRAY 1801e./1805: 7–8; vö. DHA. 145), aki még látta I. András király érc pecsétnyomóját. A különbség a feliratban ragadható meg, az idézőpecséten „VNGARIORUM REX” olvasható, míg az azóta elveszett királyi pecsétnyomón az alapítólevél szövegét is felidéző „PANNONIAE REX” felirat állt (PRAY 1801e./1805: 53; vö. DHA. 145).

AZ ALAPÍTÓLEVÉL HÁT LAPJA

Az alapítólevél hát lapján található írá sok és köz léseik. – Az alapítólevél hát lapjának felső részén egy összefüggő hatsoros latin szöveg olvasható, egyetlen kéz írása. Karoling minuscula betűi kevésbé elegánsak, mint az elő lap scriptorától származó íráskép, ez részben a déli hárt ya hát oldala durvább felületének is tulajdonítható. Néhány jellegzetesen különböző betűforma arra utal, hogy e sorokat az elő lap írójától eltérő kéz rögzítette.¹⁸ Az összefüggő szöveg alatt, a hát lapon elszórva találhatók több magában álló magyar szó, továbbá két tisztán latin nyelvű, valamint két magyar szórványt is tartalmazó latin szószerkezet (egyikük teljes mondatnak is tekinthető). Ezeken kívül későbbi levéltári feljegyzések és azonosítók olvashatók még a hát lapon. Ez utóbbiakat nem számítva a hát lapon öt kéz dolgozott.

A hát lap szövege FEJÉR nagyszabású oklevélgyűjteményében nem szerepel, korábban csak az első Kaprinai-átirat tartalmazta. Első nyomtatott kiadása ERDÉLYI szövegközlése (PRT. 10: 495), ugyanakkor ERDÉLYI (amint a Kaprinai-másolat is) csak az összefüggő szövegrészt említi, a szövegkörnyezet nélkül álló középkori szórványokat és latin szószerkezeteket nem tünteti fel. ERDÉLYI a hát lap összefüggő szövegét későbbi, Szent László korára datálható feljegyzésnek véli (ERDÉLYI 1906a: 37, 1908: 14; vö. PÜSPÖKI 1989: 63, 78–79). Ez is lehetett az oka, hogy BÁRCZI GÉZA – aki használta a fenti forrást (l. 1951: 8. 1. j.) – a szöveget nem méltatta különösebb figyelemre, a hát lap szövegkörnyezet nélküli szórványait pedig esetleg nem is ismerte. A hát lap első teljes közlése GYÖRFFY GYÖRGY nevéhez kapcsolódik (DHA. 145, 152). A további közlések szintén GYÖRFFY TÓL származnak (CAH. 20, ÁrpOkl. 24).

Az 1997-es forráskiadás (ÁrpOkl.) további értéke, hogy először közli a hát lap szövegének fordítását, mely VESZPRÉMY LÁSZLÓ munkája (ÁrpOkl. 110). Ezt ÉRSZEGI GÉZA fordítása követi (ÉRSZEGI 2004: 9; a korábbi kiadásban a hát lap szövege még nem kapott helyet: Sz. FARKAS szerk. 1993).

.....
¹⁸ KOMJÁTHY szerint (1955: 46) az elő lapon az N siglát feloldó kézzel azonos kéz.

ZELLIGER ERZSÉBETnek a 950. évfordulóra készült ünnepi kiállítású kötete az első, mely együtt közli a hátlap összefüggő szövegét, annak fordítását, a hátlapon elszórtan található (középkori) magyar és latin szavakat és szószerkezeteket, továbbá e latin szerkezetek fordítását (SZENTGYÖRGYI 2005: 54–55, 64–65).¹⁹

Az egyházi felszereléseket leltárba vevő szövegrészlet. – A hátlap felső részén folyamatosan írt hatsornyi szöveg tartalmilag két részre oszlik. A Tihanyi alapítólevél előlapjának szövege az adományok összefoglaló közlésekor kitér a templomi felszerelésekre: „[átadta] az említett egyház szolgálatának méltó ellátásához szükséges felszereléseket” („[tradidit] in ornamentis eiusdem ecclesie honori pertinentibus”, 9. sor). Ennek részletezése azonban (szemben a további adományokéval) az oklevél szövegéből kimaradt. A hátlap összefüggő szövegrészletének első négy és fél sora – mintegy függelékként – e felszerelések leltárát tartalmazza (vö. CSÓKA 1967: 362–363).

ERDÉLYI a leírásban későbbi állapotot sejt,²⁰ a szövegrészlet bevezetésének homályos értelmű szavait („quia r[e] fundere omnes non potuimus” TAH.²¹ 1. sor) ekként adja vissza: „mindent megtalálni nem tudtunk” (1908: 14). Hasonlóképpen értelmezi a helyet VESZPRÉMY LÁSZLÓ is, az érthetőség kedvéért kiegészítést is eszközöl: „az egyház (...) javait nem tudtuk mind számbavenni, a [megtaláltakat] ide írtuk le” (ÁrpOkl. 110). Ezzel azt az értelmezést adja, hogy egy későbbi számbavételről lehet szó, esetleg a monostorukat elhagyni kényszerült, majd oda visszatérő szerzetesek jegyezték volna fel, amit megtaláltak. VESZPRÉMY ennek megfelelően a szöveg keletkezését jóval későbbre, a 12–13. század fordulójára helyezi.

A hátlap összefüggő szövegének későbbi időpontra datálását (és ezzel együtt az egyházi leltár későbbi korra vonatkoztatását) korábban egy filológiai pontatlanság is erősíthette. FEJÉRPATAKY átírásában (MARCZALI szerk. 1902: 86) az „Unum cocleare argenteum” ’egy ezüstkancálka’ után ez áll: „in pecia duo” (az alapítólevél hátlapján ezt olvassuk: *Tapecia duo* ’két szőnyeg’). A részletet már CZOBOR (1901: 1027) is ekként értelmezi: „Két darabbá tört ezüst kancál”. A probléma valószínű forrása: az első Kaprinai-átíratban (CK. 64: 43) a sor végére került *ta* utáni

.....
¹⁹ Az oklevelek hátlapján és egyéb helyein olvasható feljegyzéseket az oklevelek közlői általában nem veszik fel (mivel eredendően nem tartoznak az oklevél szövegéhez), legfeljebb az oklevelet leíró részben (*legenda*) szokás ezeket feltüntetni. Az oklevél-szöveghez szorosan nem tartozó, ám a nyelvtörténész érdeklődésére okkal számot tartó későbbi, de még középkori feljegyzéseket – amint korábbi szövegközléseimben is tettem – a következő fejezet átíratában is feltüntettem. A későbbi (újkori) levéltári feljegyzéseket azonban elhagytam. Ezeket a nyelvtörténeti átírás szempontjait érvényesítő betűhű átírás fogja tartalmazni.

²⁰ Az alapítólevéllel közel egykorúnak mondja (1906a: 31), később pontosítva Szent László idejére datálja (1906a: 37).

²¹ TAH. = A Tihanyi alapítólevél hátlapja.

elválasztójelet a későbbi közlők figyelmen kívül hagyták. Az írásképre tekintve a szó sor végére került első két betűje valóban könnyen *in*-nek volt olvasható, a következő sorba átkerült *petia* (*t*-vel átírva) szórészletet pedig önálló szóként értelmezték. (Alkalmasint maga az eredeti oklevélhely is kiindulópontja lehetett e téves olvasatnak, ez esetben a *Tapecia* szókezdő *T*-jét nagy *I*-nek kellett tekinteni, ezt viszont kevésbé támogatja az előző szövegrészlet folytatásaként való értelmezés.) E félreolvasott részletből CZOBOR az alábbi következtetést vonja le: „A tihanyi kanál – úgy látszik – már használaton kívül volt, mert két darabbá tört állapotban említetik” (CZOBOR 1901: 1027).

A számbavétellel kapcsolatos értelmezések a *refundere* ige 'helyreállít, visszaállít; visszaad' jelentését ragadják meg (vö. BARTAL; DU CANGE *refundere*), amely a feltételezett későbbi kronológiával is egybevág. Megjegyzendő, hogy ÉRSZEGI GÉZA olyan fordítást kínál, mely nem sugall egyértelműen eldöntendő értelmezést: „Mivel mindent összeszedni nem tudtunk, ezért itt soroljuk fel” (ÉRSZEGI 2004: 9).

Véleményünk szerint a hátlap feljegyzése nem későbbi állapotról szól, hanem az alapítás idejére vonatkozó (ám az oklevél szövegéből kimaradt) leltár rögzítette. Ezt két – az alábbiakban kifejtendő – érv is igazolni látszik: 1. A feljegyzés folytatása (tudniillik a veszprémi vásárvám királyt illető részének az odaadományozása) jóval korábbi datálást támogat. Ezek alapján pedig a *refundere* a következőképpen értendő. A *fundere* (különösen a *chartis fundere* kifejezésben, a mi esetünkben a *chartis* könnyen odaérthető) jelentése: 'előhozni, elbeszélni; leírni' (vö. MKLSz. *fundo*, -ere). Ehhez járul a *re*- 'ismét' igekötő. A szóalak ekként arra utalhat, hogy az alapítólevél szövegében említett összefoglaló leírás után a templomi felszereléseket ismét leírni, előadni, részletezni – bármilyen okból is történt – nem volt lehetőség. E megfontolás nyomán az általunk javasolt fordítás: „[mivel az] egyház felszerelését részletezni nem állt módunkban,²² ide csatoltuk”. 2. A leltár az alapító szerzetesek létszámának megfelelő ruházatot említ.

A hat miseruha, a hozzá tartozó miseingek, vállkendők és stólák után a szöveg a kézkendőket említi. A kézkendő (*manipulus*) eredetileg izzadságtörő kendőként szolgált, mely később (a 6. és 9. század között) a miseruha bal karra erősített díszes részévé vált. A felsorolásban ezután következő *dalmatica* a szerpapok liturgikus öltözete. A kissé homályos értelmű *capidulum* (itt jelzői szerepben) eredetileg 'fejfedő', a régi egyházi szóhasználatban a felsőruhán a fej számára kivágott lyukat jelenti. Később egyfajta szűk, rövid, ujjas ruhafajta, melybe ezen a lyukon kellett belebújni (vö. RAVIŒIUS 1524e./1560: 30). A *subtile* ebben az időben az alszerpapok egy kevésbé ünnepélyes,

²² Szó szerint: „részletezni nem tudtuk”, „nem részletezhettük”.

szűkebb és rövidebb ruhája (BARTAL, DU CANGE *sublile*), később az ő öltözetük is a dalmatika lesz. A 12 liturgikus köpeny (*pallium*) a szerzetesek általános liturgikus öltözete, az ún. kórusruha.

A hátlap „leltára” annyi és olyan felszerelést sorol, amely minden bizonnyal az alapítás idejére jellemző, mégpedig a franciaországi Clunyben meghonosított életformát követő szerzetesek monostorának alapítására. A clunyi reform monostorait – az apostoli kollégiumra történő utalással – jellemzően 12 szerzetes alapította, ahogy 909-ben Aquitániai Vilmos herceg kezdeményezésére a hagyomány szerint magát Clunyt is. Clunyben továbbá a pappá szentelt szerzetesek száma – Szent Benedek Regulájától eltérően (vö. RB. 62.) – jelentősen megnövekedett. Ennek következtében az újabb monostorokat alapító szerzetesek között is nagyobb számban voltak papok. A tihanyi „leltárban” 12 kórusruha és 6 miseruha szerepel, ez arra utalhat, hogy Tihanyba is 12 szerzetes érkezett, akik közül 6 (éppen a közösség fele) volt pap. Ezek a számok clunyi alapításra és szellemiségre látszanak utalni. (Hasonlóképpen az alapítólevél előlapján olvasható „Isten szolgálatában ne lanyhuljanak, és ne kényszerüljenek azt szüneteltetni” kitételhez.) A hátlap „leltára” tehát – a liturgikus öltözékekre, de a további felszerelésekre vonatkozóan is – nagy valószínűséggel az alapítás pillanatát rögzíti. Ha ez így van, a számbavett egyházi felszerelés – az előlap tanúsága szerint – szintén az alapító király adománya az ideérkező 12 tagú szerzetesi közösség számára. Később, ha új jelentkező érkezett, természetesen további ruhákra lehetett szükség, így aligha feltételezhető, hogy az alapításkori „ruhatár” pontosan egyezzen egy „később megtalált” ruhakészlettel. Természetesen mindez nem jelenti, hogy Tihany jogilag is feltétlenül a clunyi kongregációhoz tartozott volna (erről az alapítólevél minden bizonnyal megemlékeznék). Ebben az időben ugyanis – Hugó apátsága (1049–1109) Cluny fénykora – számos olyan monostor is átvette a reformokat, melyek jogilag nem csatlakoztak Clunynak. Az azonban igen valószínű, hogy Tihanyt francia földről érkező, a clunyi életforma szerint élő szerzetesek népesítették be.

Az egyházi felszerelések felsorolásával kapcsolatos filológiai problémák. – A hátlap e szövegrészében több későbbi javítás, illetve felülírás is szerepel, a felsorolás néhány elemének azonosítása részben ezek miatt is jelent filológiai problémát.

A misekönyvek után említett *[no]cturnale* a szerzetesek közös imádságának (zsoltosma) éjszaka végzendő részét, a *graduale* pedig a mise közösen énekelt változó részeit tartalmazó liturgikus könyv. Filológiai problémát itt az jelent, hogy a *[no]cturnale*-t a későbbi, átíró kéz javítani kívánta, de első látásra nem világos, hogy mire. GYÖRFFY csupán annyit jegyez meg, hogy az *u*-t egy későbbi kéz *o*-ra

jávitotta (DHA. 152). A javítás kérdéséhez magam korábban azt tudtam hozzátenni, hogy „az első két betűt *po(?)*-ra írta át, a *t* elé *s*-t szúrta” (SZENTGYÖRGYI 2005: 54, 41. j.). Ennek nyomán utóbb sikerült megfejtetni a (befejezetlen) javítás célját: a későbbi kéz a szót *pastorale*-ra (‘pásztorbot mint főpapi jelvény’) kívánta javítani. A javítás azonban nem tökéletes, a feleslegessé vált betűk törlését ugyanis a javító kéz nem végezte el.

A hátlap lajstromának legnehezebben értelmezhető helye 18. századi kéz felülírásával (az újabb átírások közlése nyomán): „[XI – – – –] argentea” (DHA. 152); „*** argentea” (ÉRSZEGI 2004: 9; a jegyzet a bizonytalan olvasatúnak jelzett szót *ampolna*-ként közli); „⟨XI [a]npul[li]a[-]⟩ argentea” ’11 ezüstkancsó’ (SZENTGYÖRGYI 2005: 54). Mindazonáltal a GYÖRFFY (DHA. 152) és SZENTGYÖRGYI (2005: 54) által közölt, késői kéz felülírásában olvasható XI (kancsó) liturgiátörténeti szempontból meglehetősen valószínűtlen. Ezen a helyen vagy két kancsónak – ezt próbáltam korábban értelmezni II > 11 > XI tévesztést feltételezve (SZENTGYÖRGYI 2005: 54) –, vagy még valószínűbben csupán egyetlen kancsónak (*ampulla*) kellene itt szerepelnie. Ez utóbbi két okból is feltételezhető: 1. A monasztikus szertartásrend szerint a bor a mise elején már a kehelyben van, így elég csupán egyetlen kiskancsó a víz számára. 2. Az *argentea* ’ezüst’ jelző (fölé írt végződésével megerősítve) egyes számban áll.

Utóbb ragyogó napfény általi megvilágításban módom nyílt elolvasni az alapítólevél hátlapján az erős átirás alatti eredeti szókapcsolatot: „Vna urna” (vö. lat. *urna* ’vizeskorsó, vizeskancsó’). Az eredeti szöveg tehát (egy vizeskancsó) tökéletesen megfelel a középkori monasztikus szertartásrendnek.

Ennek nyomán fény derült az átíró szándékára és a felülírás értelmezésére is. A 18. századi felülíró kéz a latin *urna* szót – nyilván itteni ’vizeskancsó’ jelentésének feledésbe merülése okán – a következőképpen javította *Anpula* szóra: az *Vna* kezdőbetűjéből alakította ki a szókezdő *A*-t (ezt vélték az átírók, köztük korábban magam is *XI*-nek, ez magyarázza az átírásban a szókezdő *a* látszólagos hiányát is); az *n*-t átírva megtartotta, a két szó közötti helyre írta a *p*-t (az átírt *n* és a beírt *p* között a fakszimilén is kivehető az „*Vna*” *a*-ja), az „*urna*” *u*-ját átírva szintén megtartotta, az *r*-re írta rá az *l* betűt, az *n*-ből alakított *a*-t, a szóvégi *a*-t pedig lehúzta.

Megjegyezzük, hogy korábban CZOBOR és ERDÉLYI a felülírt szöveget egyes számban értelmezte: *ampula argentea* (CZOBOR 1901: 1027), illetve *anpulla argentea* (ERDÉLYI 1906a: 37), de a hátlap legkorábbi modern átiratában (Kaprinai¹) is hasonlóképpen találjuk: *ampullam argenteam* (CK. 64: 43).

András király utolsó ismert adománya Tihany számára. – Az összefüggő szövegrészlet utolsó másfél sora említi a felsorolt adományokat utóbb kiegészítő veszprémi vásárvámból a királyt illető rész átadását.

A leírásban szereplő *ferramentum* kifejezés – bár a ’vas’ jelentésű *ferrum* szó származéka – Szent Benedek Regulája szövegének hatása alatt (RB. 31, 1) elképzelhető általánosabb jelentésben: ’szerszám’. Már ugyanígy Szent Pakhomiosz kopt nyelvű regulájának (Kr. u. 320 u.) Szent Jeromos készítette latin fordításában (Kr. u. 404): a hosszabb változat 66. (PL. 23: 75), a rövidebb változat 35. fejezetében (PL. 50: 285). A Regula szóhasználatához vö. „*ferramentorum nomine omnia intelligit instrumenta quibus inter laborandum fratres utuntur*” (PL. 66: 546), azaz: ’a *ferramenta* kifejezés alatt mindenféle szerszámot ért (ti. a Regula), amelyet a testvérek a munkavégzés során használnak’ ti. bármilyen anyagból is készült. Lásd még Bernardus Cassinensis (Bernard Ayglerius) Regula-kommentárjának (1263 u.) vonatkozó részletét, aki a *ferramenta* (’eszközök’) lehetséges anyagait is felsorolja (i. h.). Hasonlóképpen értelmezik a szót a mérvadó magyar Regula-fordítások, vö. LABACH 1895: 157; SÖVEGES 2005: 62.

Az alapítás utáni adomány András királyra jellemző nagylelkűség. Már korábban is tesz hasonlót: nagylelkűségében utólag két ízben is kiegészíti „tisztviselőinek keze által” a korábban megállapított birtokokat. A veszprémi vásárvám királyra eső részének későbbi adományozása azonban az elkészült alapítólevélbe már nem kerülhetett bele, ugyanakkor ennek a hátlapra történt feljegyzése minden valószínűség szerint az adományozást követően, azaz még I. András király halála (1060) előtt történt. (Kérdés egyúttal, hogy mi a jogi hatóköre egy ilyen függeléknek. Valószínűleg ez a följegyzés azért készült, hogy az adományok egy helyen legyenek, de nem kizárt, hogy ezen adomány jogbiztosítékaul készülhetett egy másik, hivatalos okirat is, amely azonban nincs a birtokunkban.)

GYÖRFFY az összefüggő 6 sor keletkezését az alapítás utáni évtizeden belültre helyezi (l. DHA. 149), az intervallumot azonban – a fenti érvek mentén mindkét szövegrészletre vonatkozóan – 1055 és 1060 közé szűkíthetjük.

Az alapítólevél hátlapjának mutatói. – Az összefüggő hatsoros szövegen kívül az alapítólevél hátlapján további feljegyzéseket is olvashatunk. Ezek nagy része a 11. század végéről (legkésőbb a 12. század elejéről) származik egyetlen kéztől: „*fuc*”, „*mortus*”, „*de tributu Sumig*” [’a Sumig-i vámról’], „*de armento Regis L liberi eq[uorum]*” [’a királyi ménesből 50 csikó’]. Szintén a 11. század végéről, de más kéztől származik az „*in terrytorio tollene est villa fotody*” [’tollena területén fekszik fotody falu’] mondat. 14. századi kéz írása „*Gamas*”, illetve szintén a 14. századból származó másik kéz a „*Privilegium originale*” [’Eredeti adománylevél’].

Ha az utóbb felsorolt, a hátlapon „szétszórt” feljegyzéseket alaposabban megvizsgáljuk, azt vehetjük észre, hogy ezek elhelyezése nem véletlenszerű. E kifejezések többsége pontosan ott található, ahol az előlapon az illető hely neve, illetve a kiváltság leírása szerepel. GYÖRFFY e szórványokat „*indices in tergo*” (DHA. 145), illetve „*indices a tergo*” (CAH. 21., ÁrpOkl. 21) kifejezésekkel jelöli, e kifejezések magyarázata „a hátlap mutatói”. Ilyen mutató a *fuc*, a *Gamas*, a *mortus*,

a *fotody*, a *de tributu Sumig* és a *de armento Regis*. E mutatók nyilvánvaló funkciója a kérdéses birtokadomány könnyebb megtalálhatósága az előlap szövegében. A mutatók hátlapon történt rögzítésének kora (melyre írásképekből és a magyar nyelvi elemek nyelvtörténeti állapotából következtethetünk) egyben utalhat a kérdéses birtokokkal kapcsolatos jogi eljárás (birtokper) lefolytatásának idejére.

Nem mutató, hanem a helynév azonosítását segítő megjegyzés az *in terrytorio tollenę est villa* (a *fotody* szórvány feletti sorban). Szintén nem mutató a *Privilegium originale*, mely az oklevél összehajtogatása után külső felületet képező hátlaprésze került.

GYÖRFFY legkorábbi közlésében (DHA. 145) még felvesz egy 15–16. századi B. mutatót is (esetleg az előlap B-vel rövidített *Béla* nevére mutatna), melyet a későbbi kiadásokban elhagy. A későbbi figyelmen kívül hagyás oka, hogy a jelzés nyilvánvalóan nem mutató szerepű, funkcionálisan sem igen értelmezhető, illetve az előlapon történő említéshez képest („duce B[ela]”) jóval lejjebb helyezkedik el. Későbbi levéltári jelzés lehet (esetleg az alatta olvasható sorokhoz kapcsolódóan).

A hajtogatás, a hátlap súrlódása, az előlaphoz viszonyított kevesebb gondosság lehet az oka, hogy az említett mutatók és az egyéb korai feljegyzések igen meghalványodtak, némelyikük alig olvasható.

AZ ALAPÍTÓLEVÉL SZÖVEGE

AZ ALAPÍTÓLEVÉL LATIN SZÖVEGE

52

Az alapítólevél jelentősebb szövegközlései²³

Kéziratban fennmaradt átiratok

1. Hevenesi-átirat [1702] = *Collectio Hevenesiana*. Kézírtos oklevélgyűjtemény. Egyetemi Könyvtár, Budapest. 10: 231–234. (= CH.)
2. Kaprinai¹-átirat [18. század közepe] = *Collectio Kaprinayana*. Kézírtos oklevélgyűjtemény. Egyetemi Könyvtár, Budapest. 64: 36–43. [A hátoldal szövegével.] (= CK.)
3. Kaprinai²-átirat [18. század közepe] = *Collectio Kaprinayana*. Kézírtos oklevélgyűjtemény. Egyetemi Könyvtár, Budapest. 64: 304–312. [A Hevenesi-átírról számos hibával másolva.] (= CK.)

Nyomtatásban megjelent jelentősebb közlések

1. GÁNÓCZY ANTAL 1775. = *Dissertatio historico-critica de S. Ladislao Hungariae rege fundatore episcopatus Varadiensi* ab ANTONIO GANOCZY. Viennae. 9–11. [Vajda Sámuel tihanyi apát saját kezűleg átirat példányáról, vö. 9; az oklevél szövege a dispositio nélkül] (= GÁNÓCZY 1775.)
2. KATONA ISTVÁN 1779. *Historica critica regum Hungariae stirpis Arpadianae* 1–7. (...) concinnata a STEPHANO KATONA. Pestini. 1779–1782. 2: 112–114. [= GÁNÓCZY 1775.] (= KATONA 1779–1782. 2.)
3. KOLLER JÓZSEF 1782. = *Historia episcopatus Quinqueecclesiarum* 1–7. JOSEPHI KOLLER. Posonii, Pesthini, 1782–1812. 1: 143–146. [A Hevenesi-átirat alapján, GÁNÓCZY 1775. figyelembevételével; az oklevél szövege a dispositio nélkül.] (= KOLLER 1782–1812. 1.)
4. FUXHOFFER DAMJÁN 1803. = DAMIANI FUXHOFFER *Monasteriologiae regni Hungariae* 1–2. Vespemii, 1803. 1: 112–114. [GÁNÓCZY 1775. alapján KOLLER 1782. figyelembevételével] (= FUXHOFFER 1803.)

.....
²³ [= ...] azonos átirás; (= ...) bibliográfiai hivatkozás.

- ## Az alapítólevél átírásáról

A tudományos igényű néprajzi kiadványok általában a BENDA KÁLMÁN által kidolgozott „Magyar Országgyűlési Emlékek” (MOE) kiadási szabályzatát tekintik mérvadónak. Eszerint például „a magánhangzók és mássalhangzók esetében az ejtésbeli hűség visszaadására kell törekedni a mai helyesírási szabályok alkalmazásával” (MOE 445). Nem szorul magyarázatra, hogy például a 17–18. századi, nem nyelvtörténészek által megállapított „ejtésbeli hűséggel” és mai helyesírással átitrt szöveg – miközben a néprajzi kutatások igényeit tökéletesen képes kielégíteni – nyelvtörténeti vizsgálatokra alig használható.

A történelemtudományi kutatások céljaira készített forráskiadványok általában a s z ö v e g h ű forrásközlés (vö. ÉRSZEGI 2003: 105) kritériumainak felelnek meg, bár előfordulhatnak ettől – a közlő megfontolásai alapján – kisebb mértékű eltérések. A történelemtudományban kialakított általános gyakorlat szerint (vö. MTT. FSz.) a nevek egységesen nagybetűsek, a központosítás a modern helyesírást követi, a latin szöveg – mint a néprajzi kiadványok esetében is – a humanista latinsághoz igazítva standardizált, a rövidítéseket általában külön jelölés nélkül oldják fel, a betűk paleográfiai változatait pedig nem különböztetik meg. Ennek az átírási formának a történelemtudományban igen régre visszanyúló hagyománya van. S bár ez az átírási típus a történelemtudomány igényeit teljes mértékben kiszolgálja, a nyelvtörténész számára bizonyos vizsgálatok elvégzését nem teszi lehetővé. Így például a helyesírás és központosítás jellegzetességei, a kisbetűs-nagybetűs írás rendszerszerűségei stb. e kiadások segítségével nem vizsgálhatók. Mindazonáltal szörványemlékeink szinte kizárólag ilyen típusú forráskiadások közvetítésével tanulmányozhatók.

Az alapítólevél szövegére vonatkozóan (egy konkrét szórvány értelmezése kapcsán) elsőként MELICH JÁNOS (1914a) mutatott rá, hogy a történeti tudományok keretében kidolgozott és alkalmazott forrásközlés nem alkalmas teljes körű nyelvészeti vizsgálatok elvégzésére: „nyelvészeti célra az 1055-i tihanyi oklevélnek csak olyan kiadása használható, a mely az eredetit mindenben hűen visszaadja. Tehát pontosan megtartja az interpunkciót, a nagy és kis betűket, a rövidítéseket stb. Sajnos ilyen kiadásaink se a tihanyi oklevélről, se más okleveleinkről nincsenek” (MELICH 1914a: 127–128; később hasonlóképpen: GÁCSER 1941: 3–5; TERESTYÉNI 1941: 5).

Ezzel együtt még szórványemlékeink legfontosabbikának, a Tihanyi alapítólevélnek sem született korábban olyan átírása – még a BÁRCZITól közölt, nem az eredeti oklevélről készült (1951: 8–12) átirat sem az –, amelyre nyelvtörténeti vizsgálataink során teljes mértékben hagyatkozhatnánk. Az természetes, hogy ilyen érzékenységu forráskiadványok elkészítését a nyelv történetének kutatója nem várhatja más tudományok művelőitől, magának kell megküzdnie a feladattal.

Ómagyar kori szöveg- és kódexemlékeink nyelvtörténeti igényű forrásközlése befejezéséhez közeledik, egyre nagyobb számú középmagyar forráskiadás is készül. Mindezek fényében nem mehetünk el szó nélkül legfontosabb szórványemlékeink hasonló kutatási igényeket kielégítő forrásközléseinek hiánya mellett.

A forrásközlésre vállalkozó nyelvtörténész azonban nincs könnyű helyzetben. Leginkább azért, mert a történettudománnyal szemben a nyelvtörténetírásnak nincs minden szövegközlésre vonatkoztatható teljesen egységes szempontrendszere, még kevésbé szabályzata. Igaz, hogy elvben a „Régi Magyar Kódexek” sorozat igyekszik egységes átírási elveket képviselni, ha azonban a sorozaton kívüli forráskiadványokat tekintjük, azok már nem mutatnak egységes képet.

Az okokat abban is kereshetjük, hogy amíg a történeti forráskiadásokkal szemben támasztott igények és elvárások nem változtak, ez nem mondható el a nyelvtörténeti forráskiadásokról (l. részletesen PAPP 1991).

A nyelvészeti szakirodalomban nem tisztult le a különbség a betű szerinti és a betűhű kiadások fogalma körül. S bár mindkettőnek vannak fokozatai, árnyalatai, mégis alapvetően két típusról van szó. B e t ű h ű – és még nem paleográfai-
lailag hű – a forrásközlés, ha a forrás szövegét pontosan a forrásban található
betűkkel, jelekkel, központozással, egybe- és különírással közöljük. B e t ű s z e -
r i n t i a közlés, ha a forrásban található betűket a nekik megfelelő mai betűk-
kel, a forrásnak megfelelő központozással, egybe- és különírással tesszük közzé,

a rövidítéseket pedig feloldjuk, de zárójelezéssel vagy más tipográfiai eljárással megkülönböztetjük (ÉRSZEGI 2003: 105).²⁴

A grafémák főbb paleográfiai változatait érzékenyen megkülönböztető betűhű átírások ugyanakkor a kevésbé avatott szem számára igen nehezen olvashatók. Az efféle forráskiadások a magasabb nyelvi szinteken folyó vagy egyéb nyelvészeti kutatásokat (például történeti névtan), illetve nyelvészettel érintkező diszciplínák vizsgálatait, továbbá az ezekből születő kiadványok olvashatóságát gyakran szükségtelenül terhelik meg. Így a nyelvészeti forrásközlésekben a két közlésmód közötti különböző fokú kompromisszumos megoldásokkal szokás élni, a forráskiadások emiatt sem egységesek.

Jelen munkámban a szövegközlés más kompromisszumát választottam. Az alábbiakban az alapítólevél betű szerinti átírását közlöm. Ezzel egy olyan átírást kínálok, amely lényegében kielégíti a magyar nyelvtörténeti kutatások igényeit, de nem terheli meg a szöveget nehezen olvasható karakterekkel, így forrásként más történeti diszciplínák kutatói számára is könnyebben használható. Hivatkozásaimban magam is ezt az átírást használom. (Amennyiben ettől – indokolt esetben – eltérnék, azt külön jelzem.)

A későbbiekben a részletes nyelvtörténeti elemzéshez csatolva pedig egy másik, a felsorolt szempontokra is érzékeny betűhű átírást közlök, melynek segítségével többek között a helyesírás-történet is kiválóan tanulmányozható (egyetlen példát említve: az s allográfjainak alkalmasint kronológiai értéke lehet).

Tudnivalók az alapítólevél betű szerinti átírásához

Az alább közölt átírás az oklevél betűit mai betűformákkal adja vissza. A rövidítéseket, akár jelöltek, akár jelöletlenek²⁵ – beleértve a siglákat – a betű szerinti átírás szabályai szerint feloldjuk, a rövidítéseket minden esetben *kurzív szedés* jelzi.

A nyújtott írás betűit (*litterae elongatae, scriptura longior*) nagybetűkkel írjuk át.

A jegyzetek csupán a legfontosabb tudnivalókat tartalmazzák, a részletes filológiai apparátust a betűhű átíráshoz csatoljuk.

Az oklevél írásjelként csupán a (felemelet) pontot tartalmazza. Nem jelezzük, ha a pont lejjebb került.

A betű szerinti átírás szabályaitól az alábbi esetekben térünk el: 1. A latin szöveget a könnyebb olvashatóság érdekében a szöveghű közlések szabályai szerint – az egybe- és különírás tekintetében – standardizáljuk. 2. A mai betűkkel történő visszaadástól eltekintünk az & ligatúra és az (egykori *ae* diftongus

.....
²⁴ A standardizált egybe- és különírástól eltekintve ez utóbbi típust képviselik korábbi átírataim (SZENTGYÖRGYI 2005, 2010a, 2011a).

²⁵ Ezek megkülönböztetését a betűhű átírás lesz hivatott érzékeltetni.

megkülönböztetésül szolgáló, mellékjeles betűnek tekintett) *ε* caudata esetében. 3. A görög *XP* Christogram, illetve ennek rövidítésként való alkalmazása (*xp*-) esetében megtartottuk az eredeti betűformákat, a latin helyesírású név-, illetve szóalakot jegyzetben közöljük. 4. A magyar nyelvi elemeket **bold szedéssel** emeljük ki. (Ezt a megkülönböztetést az oklevél szövegére történő hivatkozások esetében mellőzzük.)

Ezekén kívül a következő jeleket alkalmazzuk:

- (...) a varrás miatt még részlegesen sem látható, de az oklevélen szereplő betű(k)²⁶
- ⟨...⟩ későbbi betoldás, az eredeti oklevélszövegtől (feltételezhetően) eltérő felülírás
- [...] konjektúra, kiegészítés vagy rekonstrukció
- [...] egyes oklevélrészek megnevezése
- | az eredeti oklevél sorainak elkülönítésére (kitevőben az adott sor számával)

.....
²⁶ A részlegesen látható betűk ezen átírásban megkülönböztetés nélkül állnak. A részletes apparátust a betűhű átíráshoz fogjuk csatolni.

Az alapítólevél szövegének betű szerinti átírása²⁷

XPISTUS²⁸ • IN NOMINE SANCTE ET INDIUIDVE TRIN(IT)ATIS ANDREAS •
DEI ANNUENTE CLEMENTIA PANNONIORVM INVICTVS REX •

|² Quoniam nonnulli mortalium plerumque hebetati mente siue per ignauiam •
seu per neglegentię culpam • sepiissime etiam per secularis rei curam • non multo
post tempore perituram • |³ quę uiderant & audierant obliuionis leuitatibus
inscii • inmemoresque crediderunt • doctores • philosophi • patresque nostri
quamplurimi consilio • prudentia • |⁴ suaque inuenerunt industria • ut quicquid
humanę filii propaginis ratum fieri decernerent • per manus scriptorum iugi
studio litterarum memoriis conmen- |⁵ darent • ne per cariosam uetustatem •
poss& deleri • apud posterı successors eui • Id ergo quia utile ipsis uisum est &
bonum • cunctis modernis sapientibus |⁶ utilius idipsum uideatur • & optimum •
Unde itaque xpistianissimus²⁹ sceptrifer Andreas iussu auctoritatio sub cartali
testamento huius priuilegii exarari |⁷ edixit • thomo presente seriatim monstrante •
quicquid ad ecclesiam sanctę marię • sanctique aniani episcopi & confessoris • in
loco qui uulgo dicitur **tichon** super **balatin** • pro sua |⁸ & coniugis • filiorum
filiarumque & omnium parentum suorum uiuorum siue defunctorum salute
tradidit • in terris • cultis • & incultis • in uineis • in agriculturis • in seruis • in
|⁹ ancillis • in equis • in bubus & ouibus • & porcis • in apibus • & ipsarum
custodibus • & in ornamentis eiusdem ecclesię honori pertinentibus • Tradidit
enim inibi gloriosus prefatus |¹⁰ rex locum prescriptum in qua eadem insula³⁰
scilic& funda[ta] est ecclesia cum suis terminis quorum nomina sic adnotantur •
Est lacus in circuitu • & uallum ab antiquis labore • |¹¹ manuum operatum &
factum • quicquid infra hęc continetur in piscationibus • in arundinetis • ibi
pertinentia sunt • Est in eodem lacu locus qui uocatur **p&ra** cum ceteris |¹² inibi
pertinens • Et hoc notum sit cunctis • quod omnia quę illa clauduntur insula • in
fructetis³¹ • in cumulo • & in omnibus [p]rete[r]³² uineas ibi pertinentia sunt •
prata autem regalia |¹³ quę ad uillam hunc³³ insula proximam adiacent ad eandem

.....
²⁷ Az átírás jegyzeteiben a szövegközlések fentebb megadott hivatkozásait alkalmazzuk.

²⁸ Olvasd: *Christus*.

²⁹ Olvasd: *christianissimus*.

³⁰ Az a fölött halványan nazális jele látható, téves. Így került II. András megújító oklevelébe (a Tihanyi összeírásba), 1211: „in qua eandem insulam”.

³¹ A szó *ut* betűi fölé egy későbbi kéz *c* betűt szúrt, a szót vélhetően *fructetis*-re kívánta volna javítani, de a szó eredeti *c*-jét nem törölte. A Tihanyi összeírás (1211) e helytől függő szövegében az eredeti *fructetis* olvasható.

³² A szó maga nem olvasható, mert kivakarták, a *p* fölötti abbreviatúra, valamint két betű részlete azonban halványan látszik. ERDÉLYI (1906: 204) rekonstrukciója alapján.

³³ Pontatlan egyeztetés. A Hevenesi-átíratnak, valamint mindkét Kaprinai-átíratnak emendációja: *hanc*. A Tihanyi összeírás (1211) e helytől függő szövege („que in insula ad villam proximam adiacent”)

ęcclesiam sunt pertinentia • Est & portus super lacum eundem similiter pertinens • Riuulus namque qui dicitur **fuk** fluens de prefato ^{|14} lacu • hab& super se locum in quo transitus est populorum aliquando per pontem • sepe etiam per uadum • & hic ibi pertin& • Locus est alius qui dicitur **huluoodi** procedens ab eodem lacu • ^{|15} qui totus ibi apend&³⁴ • & ab eodem **huluoodi** quicquid est usque ad monticulum • & ex hoc usque ad lacum **turku** • qui medius ad populum medius autem pertin& ad ęcclesiam • & hic ^{|16} extenditur usque ad **zakadat** inde ad magnam uiam • ex hinc usque ad angulum **aruk** • & postea usque ad **seg** • ac deinde ad **ursa** • inde uero ad magnum lacum • Preter hunc est ^{|17} alius locus • foeno habilis & aptus inter **zilu kut** & **kues kut** • ibidem pertinens • Similiter pertin& ibi alius locus • **kert hel** nomine ad fenem utilis • Rursus est ^{|18} locus pertinens ad prefatam ęcclesiam • qui incipit ab eodem lacu **bolatin** • cuius est uocabulum **koku zarma** • tendens usque ad magnam uiam • quę dirigitur³⁵ in **keuris tue** • ^{|19} & inde iterum usque ad iam sepe prenomiatum lacum • Quęcunque autem continentur infra hęc • siue insulę • seu feno habiles terre • seu prata procul dubio eiusdem sunt ęcclesię ^{|20} preter hęc serui ęcclesię illius cum terra & cum piscationibus quam prius cum ceteris populis possidebant • ibidem pertinent • Arbusta autem quamplurima per circuitum iacentia • ^{|21} eidem domo dei de parte prenoti regis per ministrorum suorum manus sunt designata • Inter **seku ueieze** • & uiam quę ducit ad portum • siue in piscationibus seu in arun- ^{|22} dinetis eidem ęcclesię adpendent • Cum his quę prescripsimus est alius locus in eodem **bolatin** • inter **putu uueieze** & **knez** • ad sanctam pertinens ęcclesiam cum suis piscatio- ^{|23} nibus & arundinetis • Preter ista locus est cognominatus • **lupa** • ubi sunt arbores diuersi generis • cumulo • & pratis • ibi similiter cum suis redditibus adpenden- ^{|24} tia • & hinc circumiacent tria alia loca ad fenum secundum non parum apta inibi adpendentia • Alias est uilla quę uocatur **gamas** • in qua hab& prefata ęcclesia terram ^{|25} quę duabus continetur uiis • quarum una uocatur **ziget zadu** • altera magna • quę simul ad sanctum clementem terminantur • Silua autem quam ibi rex habebat ^{|26} circu[m]quaque campis sibi iacentibus et cum conuallibus³⁶ ad prefatam pertin& ęcclesiam • Exceptis his quę

.....
alapján a szövegrészlet „in hac (sc. insula)” formában lenne javítható. Ezzel szemben – topográfiai és birtoktörténeti okokból – a javasolt emendáció: „hac (sc. insula proximam)”.

³⁴ 3: *adpende*z, vö. 22–24, 34. sor.

³⁵ Az *irig* szórészlet betűi között átlósan emelkedő áthúzás látható. Esetleg törlés szándéka (*dirigitur > itur*).

³⁶ Néhány szót kivakartak, nem olvasható. A főszöveg Bubek Detre nádor 1402-es oklevélvizsgálata alapján kiegészítve (1402/1416/1417, vö. DHA. 147; GÖRFFY 1992: 150). A Hevenes- és a Kaprinai²-átirat rekonstrukciója: „circumquaque campis sibi iacentibus cumque vallibus”, míg Kaprinai¹: „circumquaque campis ibi adiacentibus” (ugyanígy ERDÉLYI 1908: 490).

prenotata superius uidentur •³⁷ Alius locus qui **gisnav** dicitur • |²⁷ hęc³⁸ talibus terminatur confiniis • iuxta **fizeg munorau kereku** • inde **uluues megaia** • post **monarau bukurea**³⁹ • hinc ad **fizeg azaa** • deinde ultra |²⁸ **fyzeg ad brokinarea** • & exinde ad public(am) uiam • quę protelatur usque ad **kurtuel fa** • inde uero ad **hurhu** (•) hinc usque ad aliam uiam • quę ducitur iterum |²⁹ ad **monarau kerekv** • Quęcunque enim his confi(n)is continentur [preter vine]as⁴⁰ ad iam predictam ecclesiam pertinent(i)a sunt • Adhuc autem est locus **mortis** dictus • |³⁰ cuius incipit terminus a **sar feu** • **eri iturea** • (h)inc **ohut cutarea** • inde ad **holmodi rea** • postea **gnir uuege** (h)olmodia rea • & exinde **mortis uuasara kuta** |³¹ **rea** • ac postea **nogu azah fehe rea** • inde ad **ca(s)telic** &⁴¹ **feheruuaru rea meneh hodu utu rea** post hęc **petre zenaia hel rea** • Cum his est alias uilla |³² quę uocatur **fotudi** • in qua hab& eadem ecclesia (te)rram arabilem quę concluditur • his terminis • Magna uia inde **aruk tue** quę uallis usque ad **kangrez** uiam |³³ extenditur quęque tendit usque ad **lean syher** (i)ndeque ad **aruk fee** post ad **luazu holma** postea ad uiam quę d(u)cit ad **kaztelic** • Quicquid his terminis |³⁴ continetur similiter ecclesię prefatę adpend& • (E)x alia parte • est locus & terra arabilis cum pratis quę ibi simil(it)er designata est a ministris regis • Infra |³⁵ terminos huius ruris silua est quę hab& ini(ci)um ad portum **ecli**⁴² usque ad **fidemsi** • exinde ad magnam uiam (q)uę ducit ad **aruk tue** • hinc uero ad caput |³⁶ **p&re**⁴³ post hęc ad **bagat mezee** • & exinde [ad]⁴⁴ **asauuagi**⁴⁵ • Contin& hęc silua quamplures paruulas piscinas (q)uę omnes sunt prescripte ecclesię preter tres • |³⁷ quarum duę sunt regis • tertia namque **sancti** mic[ha]elis • **Opoudi** • & **lopdi** • regis sunt • Siquę uero sunt arbores (in)ibi fructiferę • siue non fructiferę |³⁸ eidem pertinent ecclesię •⁴⁶ cum his quę prono(ta)vimus⁴⁷ est locus ad pascua equorum qui hab& initium ad **u[g]rin baluuana** in parte orientali • |³⁹ exinde ad **aiu** • post hęc ad **eleuui humuk** • (i)nde ad **harmu ferteu** • postea ad **ruuoz licu** • indeque a[d h] **armu**⁴⁸ **hig** • inde ad **iohtucou** • post hęc |⁴⁰ ad **babu humca** • inde uero ad **oluphelr[e]a** • postea ad **cuesti** inde per medium aque quę uocatur **culun** ex qua

.....

³⁷ A mondat a másolás során máshonnan kerülhetett ide.

³⁸ ɔ: *hic*, vagy odaértendő: *terra*.

³⁹ ɔ: *bukur rea*.

⁴⁰ Kb. 10 betű helye üres, kivakarták. ERDÉLYI (1906: 208) rekonstrukciója.

⁴¹ Az ő előtt egy betű helye, kivakarták.

⁴² Ha nem magyar szórvány, a javasolt emendáció: *equi*.

⁴³ Esetleg nem magyar szórvány.

⁴⁴ A hártya szakadása miatt nem olvasható, a Hevenesi- és Kaprinai-átiratok konjektúrája.

⁴⁵ A szó utolsó öt ártírt betűje mögött eltérő betűelemek látszanak.

⁴⁶ Késői kéz (talán a tagolás jelzéséül) halvány Y alakú jelet szúrt be.

⁴⁷ ɔ: *prenotauimus*.

⁴⁸ Az *armu* szórészlet előtti (megrongálódott) hártyafelületen esetleg látszania kellene a szókezdő *h* betű részletének. Lehetséges, hogy ez a betű eredetileg sem volt olvasható az oklevélen.

ad **fekete kumuc** • hinc ^{|41} enim ad **fuegnes humuc** • postea ad **cues humuc** • post hęc ad **gunusara** hinc usque ad **zakadat** • ac deinde ad **serne holma** • post hęc ad **aruk** ^{|42} quę ducitur usque ad **baluuan** • Hęc loca quicquid in se in fructectis • in arundinetis • in pratis continent • huic domui dei adpendent • ^{|43} Cum omnibus quę iam prescripta sunt addidit bonus rex eidem *sancte* **ęcclesię** • terciam partem forensis tributum⁴⁹ de **sumig** • & cum eo similiter ^{|44} terciam partem in **thelena** cum portu & tributu⁵⁰ • Addidit etiam lacum **segisti**⁵¹ • Ad seruicium quoque diuinum strenue & indefesse per- ^{|45} agendum • sed & ad laudem ac *sanctorum* uenerationem monachorum gregem ibidem aggregauimus • quibus & necessaria quęque ad uictum potum seu uestitum ^{|46} forent ex regali habundantia adminstrauimus • ne in dei seruicio tepescant • uel uacandi occasionem habeant • Ne autem in processu temporum super his quę ^{|47} ad honorem xpisti⁵² • & ibi degencium sibique famu(l)antium sustentacionem ad prefatam *ęcclesiam* contulimus aliqua paciantur calumpnia • singulatim cuncta in presenti ^{|48} cartula notarii manu adsignata habentur (•) Sunt igitur aratra XX • cum LX • mansionibus • Vinitores cum uineis XX • equites • XX • piscatores • X • ^{|49} agasones • V • bubulci • III • pastores ouium (•) III • subulci • II • apinarii • II • coquinarii • II • sutores • II • fabri • II • aurifex • I • dolatores • II • molen- ^{|50} dinarii cum molendinis • II • tornator I • uestimentorum ablutor • I • cerdo • I • ancillę • X • preter hęc sunt emissarii • XXXIII • cum subditis equabus • ^{|51} Vacę • C • Oues • septingentę • Porci • C • apium uasa • L • Preter hęc ad necessaria fratrum per singulos annos constituimus de armento regali • L • pol&xros • ^{|52} Inter omnes namque sunt seruorum *ęcclesię* mansio[ne]s • C • XL • Hęc omnia libera donatione ad prefatum coenob[ium] contulimus • & ne quis per succedentium temporum ^{|53} curricula aliquid ex his defraudare uel r[et]rahere audeat interminando detestamur • Si quis autem malo deprauatus consilio istius decr&i trans- ^{|54} gressor repertus fuerit sequestratus a deo perp&ua feriatu uindicta • & XII • libras auri persoluere cogatur • Et ut hęc descriptio rata atque incon- ^{|55} uulsa permaneat • sigilli nostri inpressione signauimus • fidelibusque nostris corroborandam tradidimus •

^{|56} + Signum Benedicti archiepiscopi • + • Signum • Mauri episcopi • + • Signum • Clementi⁵³ episcopi • + • Signum Lazari abbatis • ^{|57} Signum • Gilconi comitis •

⁴⁹ ȝ: *tributi*.

⁵⁰ ȝ: *tributo*.

⁵¹ Későbbi kéz a szóvégi i-t halvány vonással o-ra alakította.

⁵² Olvasd: *Christi*.

⁵³ ȝ: *Clementis*.

+ • Signum **Zache** comitis palatii • + • Signum⁵⁴ **Woiteh** |⁵⁸ comitis • <+ • Signum • Nicolai episcopi •>

|⁵⁹   ANDREAS   [LOCUS SIGILLI]   REX

|⁶⁰ + • Signum • **Lutouic** • comitis • + • Signum • Irnei⁵⁵ comitis • + • Signum • Viti comitis • + Signvm |⁶¹ Martini comitis • + • Signum • Helie comitis • + • Signum • Andreę comitis • + • Signum • **Fancel** comitis • |⁶² + • Signum • **Nane** agasonis • + • Signum • **Cupan** iudici<s> • + • Signum • **Preca** infertoris⁵⁶ • + • Signum **Celu** minister⁵⁷ •

|⁶³ Anno salutiferę incarnationis unici numinis celi septemplicis uniuerseque creationis • Millesimo • L • V • feliciter • |⁶⁴ regnante prefato uictoriosissimo • principe • anno regni sui • VIII • & cum eo nobilissimo duce • **Bela** • conscriptum est hoc |⁶⁵ priuilegium a beatissimo presule • Nicolao⁵⁸ • qui tunc temporis uicem procurabat notarii • in curia regali • consignatumque manu regis |⁶⁶ iam sepe prescripti • presentibus testibus (•)

[ADDITAMENTUM]⁵⁹

|¹ De ecclesiasticis⁶⁰ sanct[ę]⁶¹ marię scilicet & sancti aniani rebus quia r[e]fundere⁶² omnes non potuimus • subscripsimus autem hic • |² VI • planetę • & VI • albę cum amictis & stolis • atque cum manipulis • <etiam>⁶³ capi[d]ulum⁶⁴ dalmaticę • &

62

.....
⁵⁴ A scriptor először a *signum* helyére a nevet írta, majd ezt kivakarva módosította *signum*-ra.

⁵⁵ A nevet kezdő *I* betűt későbbi kéz alakította *E*-re.

⁵⁶ Az *f* áthúzása nem látszik. Egyes korábbi átiratokban *insertor* áll, nem valószínű.

⁵⁷ c: *ministri*.

⁵⁸ A sor fölé 11–12. századi kéz beszúrja: *Nicolai* •, majd későbbi kéz a szóvégi *i*-t (az előzőleg kitett tagolójelre ráírva) *o*-ra javítja, az *o* mögé újabb tagolójelet ír.

⁵⁹ A hátapon szereplő összefüggő szöveget valószínűleg 18. századi kéz írta felül, javításokat eszközölve, többször eltérő betűformákat, illetve mellékjeleket alkalmazva.

⁶⁰ A javító kéz egy második *c*-t szúr be a sor fölé.

⁶¹ GYÖRFFY (1992: 152) emendálása. A késői kéz *-orum* abbreviációja téves egyeztetés (vö. már ERDÉLYI 1906: 31). Alatta halványan talán az eredeti *e* látszik.

⁶² Kaprinai¹ konjektúrája (43). Az átírt szó első *e*-je alatt nem vehető ki az eredeti betű.

⁶³ GYÖRFFY (1992: 152) *et*-nek olvassa, nem valószínű. Az eredeti, elhalványodott írás talán *e*-iam lehetett.

⁶⁴ ERDÉLYI (1906: 32) és GYÖRFFY (1992: 152) olvasata: *capitulum*, illetve *cap[it]ulum*. Ha ez az olvasat helyes, a szó íráshibás (vö. ERDÉLYI 1906: 32). VESZPRÉMY (fordításának jegyzetében: ÁrpOkl. 110. 85. j.) a *cap[it]ulum*-ot (GYÖRFFY 1997: 24) *capulum*-ra emendálja. A főszövegbe került konjektúra: SZENTGYÖRGYI 2010: 30.

II • subtilia • I • curta⁶⁵ |³ linea • calices aurei scilicet tres • duo candelabra argentea⁶⁶ • Unum thuribulum aureum • Et una crux ęrea deaurata • |⁴ Pallia XII • Duo missales⁶⁷ • Vnum [no]cturnale⁶⁸ • Duo gradalia • Vna urna⁶⁹ argentea • Vna scutella argentea • & salinum |⁵ argenteum • Vnum cocleare argentea • Tapezia duo • Et baccinia duo • Adiunxit quoque piissimus rex pro necessitate ęcclesię atque fratrum |⁶ **bezprenensis** mercati tributum • <vide>licet suam partem in cacabis & [u]ome[r]ibus⁷⁰ in ydriis • & iam in omnibus ferramentis •

[INDICES]⁷¹

|¹⁴ **fuc**

|²³ **Gamas**⁷²

|²⁸ Privilegium originale⁷³

|³⁰ **mortus**

|³³ in terrytorio **tollenę** est villa |³⁴ **photody**⁷⁴

|⁴⁴ de tributū⁷⁵ **Sumig**

|⁵² de armento Regis :– |⁵³ L • liberi eq[**uorum**]

.....
⁶⁵ Az *u* betűt az átíró kéz *o*-ra alakította.

⁶⁶ A szóvégi *a* fölé egykorú kéz *a* betűt írt.

⁶⁷ ɔ: *missalia*, vagy kiegészítendő: *libri*.

⁶⁸ A késői kéz *pastorale*-ra kívánta javítani. Az első két betűt *po* ~ *pa*-ra írta át, a *t* elé egy *s*-t szűrt, az *u*-t *o*-ra alakította. A javítás nem tökéletes, a törléseket nem végezte el.

⁶⁹ A késői kéz az *Vna urna* szókapcsolatot *Anpula*-ra javítja: az *Vna* kezdőbetűjéből alakította ki a szókezdő *A*-t, az *n*-t átírva megtartotta, a két szó közötti helyre írta a *p*-t, az *urna* *u*-ját átírva szintén megtartotta, az *r*-re írta rá az *l* betűt, az *n*-ből alakított *a*-t, a szóvégi *a*-t pedig lehúzta.

⁷⁰ Kaprinai¹ konjektúrája (43): *commestibilibus*, FEJÉRPATAKYÉ (1902: 86): *comenibus* [?]; ERDÉLYIÉ (1906: 32): *comestibus*. A főszövegben ÉRSZEGI (2004: 9) konjektúrája. Az *m* után mintha *s* látszana.

⁷¹ Ahol külön nincs feltüntetve: 11. század végi írás, egyazon kéztől. A sorok száma eggyel több, mint a megfelelő helyé az előlapon, mivel az előlap első sora a hátoldalon két sornak felel meg.

⁷² Két sorral feljebb került, mint az előlapon. 14. századi kéz írása.

⁷³ 14. századi kéz írása.

⁷⁴ 11. századi, más kéz írása.

⁷⁵ ɔ: *tributo*.

AZ ALAPÍTÓLEVÉL MAGYAR FORDÍTÁSA

Az alapítólevél fordításai

1. ERDÉLYI LÁSZLÓ fordítása 1908. In: ERDÉLYI LÁSZLÓ, *A tihanyi apátság története. Első korszak. Az apátság önállósága 1055–1701.* A pannonhalmi Szent-Benedek-rend története 10. [Stephaneum Nyomda Rt.,] Budapest. 10–14, továbbá értelmező fordításrészletek az egyes birtokok leírásánál.
2. HORVÁTH JÁNOS (íjf.) fordítása 1955. [Részlet.] In: *Magyar Nyelv* 51: 150–151. [Az arenga fordítása.] (= HORVÁTH JÁNOS [íjf.] 1955b.)
3. HOLUB JÓZSEF fordítása 1956. [Részlet.] In: MÉSZÖLY GEDEON, *Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal.* Tankönyvkiadó, Budapest. 7. 9. (= MÉSZÖLY 1956.)
4. Fordító feltüntetése nélkül 1978. [Részlet.] In: K. BALOG JÁNOS szerk., *Évszázadokon át. Tolna megye történetének olvasókönyve* 1. Tolna Megyei Levéltár, Szekszárd. 23–24. [Az első fejezetet írta ÉRSZEGI GÉZA.] (= ÉRSZEGI 1978.)
5. Fordító feltüntetése nélkül 1984. [Részlet.] In: BOLLA ILONA – ROTTLER FERENC szerk., *Szemelvények az 1526 előtti magyar történelem forrásaiból* 1. Nyolcadik, változatlan kiadás. Tankönyvkiadó, Budapest. 18–20. [Első kiadása: 1967.] (= BOLLA–ROTTLER szerk. 1984.)
6. HOLUB JÓZSEF – ÉRSZEGI GÉZA fordítása 1992. In: PRAZNOVSZKY MIHÁLY szerk., *Tündér Tihany.* Veszprém Megyei Múzeumok Igazgatósága, Veszprém. 5–13. [A hátlap szövege nélkül.] (= PRAZNOVSZKY szerk. 1992.)
7. HOLUB JÓZSEF – ÉRSZEGI GÉZA fordítása alapján készült fordítás 1992. In: TARNAI ANDOR főszerk., *Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalom történetéhez. Középkor. 1000–1530.* Tankönyvkiadó, Budapest. 19–21. [A hátlap szövege nélkül.] (= TARNAI főszerk. 1992.)
8. HOLUB JÓZSEF – ÉRSZEGI GÉZA fordítása 1993. In: SZ. FARKAS ARANKA szerk., *A Tihanyi alapítólevél.* F. Szelényi Ház, Veszprém. 1–4. [A hátlap szövege nélkül. HOLUB–ÉRSZEGI 1992. fordításától számos ponton eltérő szöveg.] (= ÉRSZEGI 1993.)
9. HOLUB JÓZSEF – ÉRSZEGI GÉZA – VESZPRÉMY LÁSZLÓ fordítása 1997. In: *Árpád-kori oklevelek 1001–1196.* Főszerk. GYÖRFFY GYÖRGY. Balassi Kiadó, Budapest. 106–109. [Az alapítólevél előlapjának fordítása: HOLUB–ÉRSZEGI 1993; a hátlap szövegét fordította: VESZPRÉMY LÁSZLÓ.] (= ÁrpOkl.)
10. HOLUB JÓZSEF – ÉRSZEGI GÉZA fordítása 1998. In: *Levéltárak – kincstárak. Források Magyarország levéltáraiból (1000–1686).* Közreadja: BLAZOVICH LÁSZLÓ – ÉRSZEGI GÉZA – TURBULY ÉVA. Magyar Levéltárosok Egyesülete, Budapest–Szeged. 20–34. (= Levéltárak.)
11. HOLUB JÓZSEF – ÉRSZEGI GÉZA fordítása 2004. In: ÉRSZEGI GÉZA, *A Tihanyi alapítólevél.* Második, bővített kiadás. Bencés Apátság, Tihany. 1–4, 9. [Az alapítólevél előlapjának fordítása: HOLUB–ÉRSZEGI 1993; a hátlap szövegét fordította: ÉRSZEGI GÉZA.] (= ÉRSZEGI 2004.)
12. SZENTGYÖRGYI RUDOLF fordítása 2005. A tihanyi apátság alapítólevele: magyar fordítás jegyzetekkel. In: ZELLIGER ERZSÉBET, *A Tihanyi Alapítólevél.* Bencés Kiadó, Pannonhalma. 57–65. [Második kiadás: ZELLIGER 2011.] (= SZENTGYÖRGYI 2005.)

A középkori oklevelek fordítása nem csupán nyelvi transzformáció. Esetenként filológiai, történeti földrajzi stb. ismereteket kíván meg, olykor szükségszerűen bizonyos filológiai álláspontot (értelmezést) is tükröz. Ezért számos kifejezés csak alapos mérlegelés után kerülhetett a fordítás szövegébe. Ezek részletes indokolását a filológiai elemzések keretében kívánom majd megadni.

Egy forrás fordítójának célszerű tudatosítania, hogy a kutatók egy része a szöveget, a vizsgált kifejezés tágabb szövegkörnyezetét (stb.) a magyar fordítás(ok) használatával, alkalmasint az ő fordításának segítségével tanulmányozza. A műfordítás igényű tolmácsolás – amiről igényes fordító nem mondhat le – mindazonáltal filológiai szempontból olykor megtévesztő, félrevezető is lehet. E szempont figyelembevételével a szóhasználat és a mondatszerkesztés tekintetében (korábbi fordításomhoz képest) több helyen is közelítettem az eredeti latin oklevélszöveg nyelvi megformálásához, igyekeztem azonban ezt oly módon megtenni, hogy a szöveg stílusa lehetőleg ne sérüljön.

Az alapítólévlé fordítása során arra is törekedtem, hogy – a nyelvtörténeti kiadványokban szokásos módon – az eredeti írásmód szerint közölt magyar szórványok lehetőleg gördülékenyen simuljanak bele a mai magyar nyelvű fordításszövegbe. Ez sem mindig egyszerű feladat. Egyes esetekben alig eldönthető például egy helynév köznévi vagy tulajdonnévi státusza, ugyanakkor ez határozza meg a névelőhasználat mikéntjét. Hasonlóképpen kellett állást foglalnom a különbözőképpen megítélt nyelvi elemek tekintetében is. Egy-egy kifejezést ugyanis egyes kutatók magyar szórványnak, míg mások latin szónak tartanak. Mivel a választás indokolása olykor tanulmányterjedelmű lenne, ezért minden ilyen kérdést a filológiai vizsgálatokhoz utalok, csupán a legindokoltabb esetekben jelzem a problémát egy-egy rövid lábjegyzetben.

A magyar nyelvi elemek betű szerinti közlésében (a könnyebb olvashatóság okán) a *p&ra*, *p&re* nevekben előforduló & jelet feloldom. A siglák feloldását *kurzív* szedéssel jelzem, a magyar szórványokat **bold** szedés emeli ki. A szükséges toldalékokat minden esetben kötőjellel kapcsolom a magyar szórványhoz, hogy a nyelvtörténeti szó-, illetőleg névalak még erőteljesebben elkülönüljön.

.....

⁸⁰ Az *infra* praepositio az *intra* jelentésében.

⁸¹ ɔ: *bukur rea*. Az ómagyar *rea* névutó jelentése az esetek többségében: '-ig'.

körbezárnak, [a szőlők kivételével] a már említett egyházhoz tartozik. Van még ezenfelül egy **mortis**-nak nevezett terület, melynek határa a **sar feu**-tól indul az **eri iturea**, innen az **ohut cutarea**, majd a **holmodi rea**, ezután a **gnir uuege holmodia rea**, innen tovább **mortis uuasara kuta rea**, ezután a **nogu azah fehe rea**, innen a **ca(s)telic**-ről⁸² **feheruuaru rea meneh hodu utu rea**, ezek után pedig a **petre zenaia hel rea**. Ezek mellett másutt⁸³ van még egy falu, amelyet **fotudi**-nak hívnak, ebben ugyanezen egyháznak szántóföldje van, amelyet a következő határok szegélyeznek: a nagy út, ezután az **aruk tue**, amely völgy a **kangrez** útig nyúlik, és amely tart egészen a **lean syher**-ig, innen az **aruk fee**-ig, tovább a **luazu holma**-ig, azután a **kaztelic**-re vezető útig. Mindaz, amit ezek a határok körbezárnak, hasonlóképpen a fent említett egyházhoz tartozik. Egy másik helyen van egy terület, egy szántóföld rétekkal, melyeket hasonlóképpen a király tisztviselői jelöltek ott ki. Ezzel a birtokkal határos⁸⁴ egy erdő, mely **ecli**⁸⁵ révénél kezdődik, elnyúlik **fidemsi**-ig, ezután a nagy útig, amely az **aruk tue**-hez vezet, innen pedig **petre** fejéig,⁸⁶ azután elér a **bagat mezee**-ig, majd innen az **asauuagi**-hoz. Ebben az erdőben található jó néhány kicsiny halastó is, ezek mind az említett egyházéi, három kivételével, melyek közül kettő a királyé, a harmadik pedig a Szent Mihály egyházé. Az **opoudi** és a **lopdi** a királyéi. Ha pedig vannak ugyanott gyümölcsfák vagy nem gyümölcsstermő fák, ugyanezen egyházhoz tartoznak. Mindazok mellett, amiket az előzőekben feljegyeztünk, van egy lőlegejtető hely, amelynek határa **u[g]rin baluana**-nál a keleti oldalon kezdődik, majd folytatódik az **aiu**-ig, ezután az **eleui humuk**-ig, innen a **harmu ferteu**-ig, azután eljut a **ruuoze licu**-hoz, innen a **[h]armu hig**-ig, innen **iohtucou**-ig, ezek után a **babu humca**-ig, innen pedig az **oluphelr[e]a**, azután a **cuesti**-ig, innen átmegy annak a víznek a közepén, melyet **culun**-nak neveznek, ahonnan tovább a **fekete kumuc**-ig, innen pedig a **fuegnes humuc**-ig, azután a **cues humuc**-ig tart, ezek után elér a **gunusara**-ig, innen egészen a **zakadat**-ig, majd tovább a **serne holma**-ig, ezek után ahhoz az **aruk**-hoz, mely egészen a **baluuan**-ig vezet. Minden, ami ezeken a helyeken található, úgymint cserjések, nádasok, rétek,

⁸² Tulajdonképpen: „(az egyik irányban) **castelic**-ra és (a másik irányban pedig) **feheruuaru rea**”.

⁸³ Az *alias* közel fekvő birtokot is kapcsolhat az előzőleg említetthez, használatára vö. *gamas* birtok leírásának bevezetését (24. sor).

⁸⁴ Az *infra* praepositio valószínűleg elsődleges jelentésében áll: 'alatt', illetve földrajzilag 'után, mellett, határában'. Ugyanígy HOLUB JÓZSEF és ÉRSZEGI GÉZA (1992: 20). Elvben elképzelhető lenne az *intra* jelentésében is (vö. 80. jegyzet): „Ezen birtok határain belül” – így ERDÉLYI (1908: 420) –, ez azonban kevésbé valószínű. Ebben az esetben ugyanis a leírás feltehetően a teljes birtok határpontjait adná meg, nem lenne értelme a bennfoglalt birtokrész határait körülírni. Másfelől az erdő maga is határos idegen birtokkal (*bagat mezee*), így minden bizonnyal nem belső birtokrész.

⁸⁵ Ha esetleg nem magyar szórvány, az emendált szövegvariáns fordítása: „a lórénél”.

⁸⁶ Ha a *petre* itt nem magyar szó, a szó szerkezet fordítása: „a kőfejig” (ahol a *kő* 'kőszál, kőtömb, kőhegy') vagy elliptikusan: „a Kő-völgy kezdetéig”.

Isten ezen házához tartoznak. Mindazzal együtt, ami már fentebb megíratott, a jó király ennek a szentegyháznak adományozta a **sumig**-i vásárvám harmadrészét, és ezzel együtt hasonlóképpen a harmadrészt **thelena**-ban, a révvel és a vámmal.⁸⁷ Átadta még **segisti** tavát is. Az istenszolgálat buzgó és fáradhatatlan végzésére, továbbá az istendicséret biztosítása és a szentek tiszteletének ápolása végett egy szerzetesi közösséget hívtunk meg erre a helyre,⁸⁸ amely közösség számára királyi bőkezűséggel gondoskodtunk mindarról, amire élelmük, italuk és ruházkodásuk tekintetében szükségük lehet, hogy Isten szolgálatában ne lanyhuljanak, és ne kényszerüljenek azt szüneteltetni. Idők múltán pedig nehogy bármiféle vádaskodást legyenek kénytelenek elszenvedni mindarra vonatkozóan, amit Krisztus iránti tiszteletből, illetve az ott élők és a nekik szolgálók fenntartására az említett egyház rendelkezésére bocsátottunk, a jelen oklevélre a jegyző keze mindent külön-külön feljegyzett. Van tehát 20 ekealja föld 60 háznépkel,⁸⁹ 20 szőlőműves szőlőikkel, 20 lovas szolgál, 10 halász, 5 lovász, 3 gulyás, 3 juhász, 2 kanász, 2 méhészt, 2 szakács, 2 varga, 2 kovács, 1 aranyműves, 2 ács, 2 molnár malmukkal, 1 esztergályos, 1 ruhamosó, 1 tímár, 10 szolgáló, mindezekon kívül 34 ménlő hozzájuk rendelt kancákkal,⁹⁰ 100 tehén, 700 juh, 100 sertés, 50 kas méh. Ezenkívül a szerzetesek szükségletére a királyi ménesből évente 50 csikót rendeltünk átadni. Mindent egybevéve tehát az egyház szolgálóinak a száma 140 háznép. Mindezeket szabad adományozással bocsátottuk a fent említett monostor rendelkezésére, és átok terhe alatt tiltjuk meg, hogy bárki az elkövetkezendő időkben ezekből bármit csalárdul elvenni vagy visszavonni merészeljen. Ha pedig valaki mégis akadna, aki bűnös szándéktól elcsábulva az ezen oklevélben foglaltakat megszegné, mint kiközösítettet sújtsa Isten örök büntetése, és kényszeríttessék 12 font arany megfizetésére. S hogy ezen írás kötelező érvényűen és sértetlenül fennmaradjon, pecsétünk rátételével jelöltük meg, és átadtuk híveinknek megerősítés végett.

+ Benedek érsek jele. + Mór püspök jele. + Kelemen püspök jele. + Lázár apát jele. + Gilkó ispán jele. + **Zacha** nádor jele. + **Woiteh** ispán jele. (+ Miklós püspök jele.)

ANDRÁS

[A PECSÉT HELYE]

KIRÁLY

.....
⁸⁷ A vám ismételt említése tautológia.

⁸⁸ Szó szerint: „szerzetesek nyáját gyűjtöttük egybe ugyanazon a helyen”.

⁸⁹ A *mansio* az ’egy háztartásban élő családtagok összessége’.

⁹⁰ Ugyanígy ERDÉLYI 1908: 12; HOLUB–ÉRSZEGI 1992: 20; ÉRSZEGI 2007: 59. Más értelmezés szerint esetleg: „34 hírnök (küldönc) alájuk rendelt lovakkal” (l. pl. HOLUB–ÉRSZEGI 1993: 3, 2004: 3), mely az *equabus* ’kancákkal’ nőnemű alak miatt kevésbé valószínű.

+ **Lutovic** ispán jele. + Iréneusz ispán jele. + Vid ispán jele. + Márton ispán jele.
+ Illés ispán jele. + András ispán jele. + **Fancel** ispán jele. + **Nana** lovász jele. +
Cupan bíró jele. + **Preca** asztalnok jele. + **Celu** minister jele.

Ez az adománylevél a hétszeres mennybölt és az egész teremtés egyetlen Istene üdvhozó megtestesülésének 1055. évében, a fent nevezett legyőzhetetlen fejedelem boldog uralkodásának idején, midőn a trónon társa a legnemesebb **Bela** herceg volt, uralkodásának 9. évében íratott a boldogságos⁹¹ főpap, **Miklós** által, ki ez időben a királyi udvar jegyzői tisztét látta el, és tanúk jelenlétében hitelesítettett a fentebb már gyakran említett király saját keze által.

[AZ OKLEVÉL HÁTLAPJA]

Mivel a Szűz Máriának és Szent Ányosnak szentelt egyház felszerelését részletezni nem állt módunkban, ide csatoltuk:⁹² 6 miseruha és 6 miseing vállkendőkkel és stólákkal, továbbá kézkendőkkel együtt, egy öltözet dalmatika, 2 alszerpapi tunika, egy lenvászon oltárterítő, aranykehelyből három, két ezüst gyertyatartó, egy aranyfüstölő, egy rézből készült aranyozott kereszt, 12 liturgikus köpeny, két misekönyv, egy nokturnálé, két graduálé, egy ezüst vizeskancsó, egy ezüsttálka, egy ezüst sótartó, egy ezüstkanálka, két szőnyeg és két kézmosó tál. Hozzáátette még a legkegyesebb király az egyház és a szerzetesek szükségletére a **bezpren**-i vásárvámból saját részét, úgymint főzőedényeket, ekevasakat, víztartó edényeket és mindenféle egyéb vaseszközöket⁹³.

[A HÁT LAP MUTATÓI]

fuc

Gamas

Eredeti adománylevél

mortus

tollena⁹⁴ területén fekszik fotody falu

a Sumig-i vámról

a királyi ménesből 50 csikó

⁹¹ A korban egyenértékű a *sanctissimus* 'legszentebb, szentséges' jelzővel.

⁹² Szó szerint: „Szűz Mária és Szent Ányos egyházi felszereléseiről pedig (...) itt alább írtunk”

⁹³ A *ferramentum* kifejezés esetleg általánosabb jelentésben: 'szerszám'. (Vö. 50. oldal.)

⁹⁴ A latinos genitivusi alakból.

AZ ALAPÍTÓLEVÉL FELÉPÍTÉSE

Az oklevelek belső diplomatikai ismertetőjegyei a szöveg felépítése, nyelve és stílusa. Mivel mindhárom szoros összefüggésben áll az oklevélszöveg (mint szöveg) nyelvi megformálásával, ezért e három ismertetőjegyet külön fejezetekben tárgyaljuk.

A jelen fejezet általános megállapításait tekintve a következő munkákat követjük: SZENTPÉTERY 1930: 18–21; ÉRSZEGI 1986a: 15–18; SOLYMOSI 2003: 161–165. Fő célunk mégis: az alapítólevél – mint oklevél – szerkezeti felépítését bemutatni, mely alapjául szolgálhat későbbi szövegtani elemzéseknek.

A középkori oklevelek szövege általában két jól elkülöníthető részből áll. Az első az oklevél főrésze, mely oklevél tárgyául szolgáló jogügylet leírását tartalmazza, a *contextus*. A másik rész a jogügylet leírását keretbe foglaló *protocollum*. Az oklevél keretszövegének (a contextust megelőző, illetve követő) két részét hagyományosan *bevezető* és *záró protocollum*-ként szokás megkülönböztetni (vö. például *Eingangsprotokoll*, *Schlussprotokoll*), míg más terminológia csupán az oklevél bevezető részét érti a *protocollum* kifejezés alatt, a befejező részre az *eschatocollum* megnevezést alkalmazza. Ez utóbbi felosztás nyomán (a jelen munkában ezt követjük) az oklevelek szerkezete a klasszikus szövegszerkesztés mintájára három főrésszel írható le: bevezetés (*protocollum*), tárgyalás (*contextus*) és befejezés (*eschatocollum*). Mindezen egységek maguk is több részre tagolódnak, melyek sorrendje olykor változhatott, illetőleg alkotóelemeinek némelyike alkalmasint el is maradhatott.

A bevezető rész (*protocollum*). – Az oklevél élén rendszeren *fohász* (*invocatio*) áll, mely lehet jelképes, azaz grafikus (*invocatio symbolica*) vagy szavakkal kifejezett, szöveges (*invocatio verbalis*). A Tihanyi alapítólevél mindkettőt tartalmazza. A görög Χριστός 'Krisztus' név első két betűjéből alkotott *invocatio symbolicáról* a külső diplomatikai jellemzők között tettünk említést (lásd 41–42. oldal). Az alapítólevél szavakkal kifejezett fohásza a Szentháromságot hívja segítségül: „IN NOMINE SANCTE ET INDIUIDVE TRIN(IT)ATIS” (1. sor), 'a szent és osztatlan Háromság nevében'.

Az invocatiót a jogügylet szempontjából az egyik legfontosabb elemként az oklevéladó neve és címe (*intitulatio*) követi, melyhez igen gyakran ún. alázatossági formula (*formula humilitatis*) kapcsolódik. Ennek változata a főként az uralkodók által alkalmazott jámborsági formula (*formula devotionis*), mely egyszerre utal az oklevéladó titulusára, illetőleg hatalmának természetfeletti eredetére. E formulát a Tihanyi alapítólevélben ekként találjuk: „ANDREAS • DEI ANNUENTE CLEMENTIA PANNONIORVM INVICTVS REX” (1. sor), ’András, Isten megerősítő kegyelmével a magyarok legyőzhetetlen királya’.

A főként egyházi személyek esetében alkalmazott alázatossági formula egyik típusa a titulust helyettesítő szerénységi formula (például *humilis minister* 'alázatos szolga', illetve a pápák által használt *servus servorum Dei* 'Isten szolgáinak a szolgálója'), a másik a titulust ugyan megtartó, de a nevezett személytől távolító forma (például *P dictus magister* 'a mesternek mondott P').

A címzés (*inscriptio*) arról értesít, hogy kinek szól az oklevél. Megnevezhet konkrét személyt vagy személyek csoportját, gyakran azonban általánosságban szól a jogügyletben érintettekhez, illetve „az olvasóhoz” (SZENTPÉTERY 1930: 19). Az alapítólevélben ezen a helyen címezést nem találunk, későbbi szöveghelyekből értesülünk arról, hogy az oklevél általános megszólítással él, például „Et hoc notum sit cunctis” (12. sor), ’Tudja meg azt is mindenki’.

Az oklevelek bevezető részét rendszeren az üdvözlés (*salutatio*) zárja. A Tihanyi alapítólevél szövegébe üdvözlőformula nem került.

A jogügyletet tárgyaló rész (*contextus*). – Az oklevél középső részének bevezető egysége az előbeszéd (a latin kifejezés fordításához vö. DU CANGE), az *arenga*, mely jellemzően az oklevélkiadás célszerűségéhez (az írásbeliség marandó voltaához), vagy az oklevél tárgyához általánosságban kapcsolódó gondolatokat tartalmaz. A Tihanyi alapítólevél arengája az emlékezet végességével, mulandóságával állítja szembe az írásban (oklevélben) rögzített elhatározások marandóságát (2–6. sor). Az arenga megszerkesztésére az oklevelek összeállítói különös gondot szoktak fordítani. Az alapítólevél arengájának ebbéli jellemzőit az oklevél stílusáról szólva vesszük számba (97–100. oldal).

A közzététel (*promulgatio* vagy *notificatio*) formulájában az oklevéladó megnevezi azokat, akiknek a tudomására kívánja hozni az oklevél tartalmát. Miként a címzés, ez a rész is lehet személyes vagy általános, gyakran azonban hiányzik, csupán a következő szövegmondat élén álló kötőszó helyettesíti. (E formájában az arengát köti össze a narratióval.) Az alapítólevél megfelelő helyén ez utóbbit találjuk: „Unde itaque” (6. sor), ’Ezért tehát’. Az egyebekben itt szokásos

notum sit omnibus formula megfelelőjét az oklevél szövegében később olvashatjuk: „Et hoc notum sit cunctis” (12. sor), ’Tudja meg azt is mindenki’.

Az elbeszélés (*narratio*) az oklevéladó elhatározását, a jogügylet előzményeit, továbbá körülményeit, s leginkább azt a tényrt tartalmazza, amely miatt az oklevél készült. E szerkezeti részben gyakran életrajzi, történeti események is helyet kapnak, ezek a legfőbb forrásai a diplomatikai emlékekre építő történetírásnak. A tihanyi oklevélben ezen a helyen értesülünk arról, hogy az alapító király elhatározásának spirituális célja családja lelki üdvének szolgálata, ezzel összefüggésben rendelte el az általa adományozott javak oklevélbe foglalását (6–9. sor). A narratio egyben felsorolja András király adományait, de az oklevél ezen szerkezeti részében még csupán összefoglaló módon.

Az oklevelek legerjedelmesebb és legfontosabb egysége a r e n d e l k e z é s (*dispositio*), mely részletekbe menően rögzíti a jogi tényrt, illetőleg cselekményt. A Tihanyi alapítólevél ezen terjedelmes része mindenekelőtt az átadott birtokokat veszi gondosan számba, kiegészítve néhány egyéb adománnyal: „Tradidit enim ... addidit etiam” (9–44. sor), ’Átadta tehát ... átadta még ... is’.

A rendelkező részhez gyakran társul valamiféle z á r a d é k (*clausula*). Ennek tartalma igen változatos lehet. Az alapítólevélben előbb mintha az alapítás körülményeinek narratióbeli elbeszélése folytatódna. Ezúttal azonban nem a királyi család, hanem a szerzetesek jelenléte és spirituális szolgálata felől tekintünk a bőkezű adományozóra (44–48. sor). Ez a részlet egyfajta „második narratio”-ként is értelmezhető. Ezt követi – „Sunt igitur” (48. sor), ’Van tehát’ – a birtokok „tartozékainak”, jelen esetben a művelhető földterületnek, a szolgáló személyeknek és az állatoknak, a számbavétele (*pertinentiae*). A szakasz végső összegzéssel zárul: „Inter omnes namque sunt seruorum ecclesie mansio[ne]s • C • XL” (52. sor), ’Mindent egybevéve tehát az egyház szolgálainak a száma 140 háznép’. Mindehhez egy tiltó záradék (*clausula prohibitiva*) csatlakozik (52–53. sor).

A tiltó záradéknak lényegében a folytatásaként találjuk a következő elemet, a b ü n t e t é s t (*sanctio*).⁹⁵ Az oklevelekben foglaltak megszegéséért kilátásba helyezett büntetés lehet természetfeletti (*spiritualis*) vagy világi (*temporalis*). Ez utóbbi a leginkább jellemzően pénzbüntetés szokott lenni. Az alapítólevél szövege mindkettőt tartalmazza: „Si quis autem malo deprauatus consilio istius decri & transgressor repertus fuerit sequestratus a deo perperua feriatur uindicta • & XII • libras auri persolvere cogatur” (53–54. sor), ’Ha pedig valaki mégis akadna, aki bűnös szándéktól elcsábulva az ezen oklevélben foglaltakat megszegné, mint kiközösítettet sújtsa Isten örök büntetése, és kényszerítessék 12 font arany megfizetésére’.

.....
⁹⁵ A *sanctio* eredeti jelentése: ’szentesítés’. A büntetés a *sanctio negativa* (vö. ÉRSZEGI 2013: 217), szemben az oklevélben foglaltak megtartóinak ígért jutalommal (*sanctio positiva*).

A jogügyletet tárgyaló részt a megerősítés (*corroboratio*) zárja. A Tihanyi alapítólevél esetében ez a megpecsételést jelenti. A pecséttel történő hitelesítés bevezetése azonban egyúttal már a zárórészbe tartozó aláírásokra is utal: „Et ut hec descriptio rata atque inconuulsa permaneant • sigilli nostri inpressione signauimus • fidelibusque nostris corroborandam tradidimus” (54–55. sor), ’S hogy ezen írás kötelező érvényűen és sértetlenül fennmaradjon, pecsétünk rátételével jelöltük meg, és átadtuk híveinknek megerősítés végett’. (Az alapítólevél megpecsételésének módját a külső diplomatikai jellemzők bemutatása során vizsgáltuk, lásd 43–44. oldal.)

A záró rész (*eschatocollum*). – Az oklevél befejező részének élén találjuk az aláírásokat (*subscriptiones*). Az alapítólevél esetében, mint láttuk, a pecséttel történő megerősítés és az aláírások együtt szerepelnek. Az aláírások – nem számítva Miklós püspökét, melyet utólag illesztettek be – lényegében hierarchikus rendben követik egymást.

Az alapítólevél hitelessége ellen szokás felhozni azt az ide kapcsolódó érvet (vö. DHA. 148), hogy a pecsét a tanúk aláírása előtt már az oklevélre került (vagy még inkább: a hamisításhoz felhasznált oklevélén rajta volt). Ezen érveléssel szemben megfigyelhető, hogy ezt a sorrendet feltételezi az alapítólevél szövege is („pecsétünk rátételével jelöltük meg és átadtuk híveinknek megerősítés végett”). A pecsét oklevélre helyezése tehát annak hiteles volta esetén is megelőz(het)te a tanúk által történt megerősítést. Ugyanakkor Miklós püspök nevének később, és kényszerűen nem a megfelelő helyre történő beillesztése az, ami éppen a hitelesség mellett kínál érvet. Hamisítás esetén ugyanis az összes „aláíró” neve egyszerre, a helyes (hierarchikus) sorrendben került volna az oklevélre, így Miklós püspök neve az egyházi tanúk között kapott volna helyet.

Korábban mint szokatlan (akár szintén a hitelességet is érintő, vö. DHA. 148) jelenséget említettük, hogy a tanúk nevei a királyi pecsét körül helyezkednek el. Ha azonban a *corroboratio*t bevezető mondatra pillantunk, úgy találjuk, hogy a pecséttel történő megerősítés mellett az oklevél a tanúk aláírását is a hitelesítés ünnepélyes eszközeként tartja számon. Sőt úgy tűnik: a formula szövegezője a két aktusra mint egyetlen hitelesítő eljárásra tekint. (Vö. alább is: „*consignatumque manu regis iam sepe prescripti • presentibus testibus*” [65–66. sor], ’tanúk jelenlétében hitelesítettett a fentebb már gyakran említett király saját keze által.’) Ennek fényében pedig – ha a középkori európai oklevélkiadásban szokatlan is (vö. DHA. 148)⁹⁶ – az oklevél belső összefüggéseit tekintve igen szép gesztus az aláírók neveinek a királyi pecsétet és a király monogramját körülölelő elrendezése. (Vö. még 39–40. oldal.)

.....
⁹⁶ ÉRSZEGI GÉZA hívta fel a figyelmemet arra, hogy ez az eljárás nem annyira szokatlan, mint azt korábban gondoltuk. A pápai privilégiumokban ugyanis mindig a pápa aláírása, a rota és pápai monogram után, annak közvetlen környezetében elhelyezve következnek a hitelesítő (bíborosi) aláírások (l. pl: BATTELLI 1965. no. 10). Ami esetleg mégis szokatlan, hogy a tanúk nevei nem kizárólag követik a király monogramját, hanem egy részük a király neve és pecsétje fölé került.

Az oklevelek szövegének legvégén **z á r ó f o h á s z** vagy kívánság (*apprecatio*) állhat, illet az alapítólevél végén nem találunk.

Szólunk kell még egy szerkezeti elemről, amelyet egyaránt lehet a külső és a belső jegyekhez is sorolni, hagyományosan mégis inkább a szöveggép külső jegyei között szokás említeni. Ez az oklevél kiállításával összefüggő (egykorú) *kancelláriai jegyzet*, amely az oklevelek szövege fölé vagy alá, illetőleg a hátlapra kerülhet (SOLYMOSI 2003: 106; vö. SZENTPÉTERY 1930: 17–18). Szoros értelemben ilyen – az oklevél szövegétől elkülönülő – egykorú feljegyzés nem található a Tihanyi alapítólevélen, az oklevél záradékának szövegében azonban ezt olvassuk: „conscriptum est hoc priuilegium a beatissimo presule • N[icolao] • qui tunc temporis uicem procurabat notarii • in curia regali” (64–65. sor). Ez az adománylevél [...] íratott a boldogságos főpap, Miklós által, ki ez időben a királyi udvar jegyzői tisztét látta el. A királyi oklevél-kiállítás hivatalra (kancelláriára) történő utalás ez esetben tehát – mivel beépült az alapítólevél szövegébe – a belső ismertetőjegyek között tartható számon.

AZ ALAPÍTÓLEVÉL NYELVE

AZ OKLEVÉLSZÖVEG LATIN NYELVE

A középlatin nyelv. – A tihanyi apátság alapítólevelének nyelve középkori okleveleink döntő többségéhez hasonlóan: *l a t i n*. E közhelyszerű megállapítás pontosításra, illetve további magyarázatra szorul. Az oklevelek latin nyelvének a klasszikus latintól való eltérései lényegében minden nyelvi szinten – a hangtan, a morfológia, a lexika és a mondattan szintjén is – megfigyelhetők (l. STRECKER 1929). A középkori Európa latin nyelvű okleveleinek nyelve – pontosabb meghatározás szerint – a *középlatin nyelv*.

A *középlatin nyelv* kifejezést (a terminológiai problémához vö. pl. MIGLIORINI 1963: 55–60) a medievisztikában használatos általánosabb jelentésben alkalmazzuk (vö. SZOVÁK 1997. *középlatin nyelv*). Eszerint az 5–15. század között a kései ókor és a középkor latin írásbelisége normatív – másodlagosan a szóbeliségben is megjelenő, ugyanakkor térben és időben differenciált – változatainak összességét jelöli. E nyelvváltozat(ok) részben a klasszikus latin nyelv egykori funkcióját is átveszi(k). A középlatin nyelv a klasszikus latinból alakult a kései (2–5. századi) iskolai latin, a vulgáris és az egyházi latin hatása alatt.

A *vulgáris latin* nyelvet általában azonosítani szokás a „beszélt nyelvi”, „népnyelvi”, „kései” latin nyelvváltozatokkal. (A *vulgáris* terminológiai problémájára l. HERMAN 2003: 11–16; vö. még FOGARASI 1987: 15–16.) A vulgáris latin szintén számos nyelvváltozat összessége. A kifejezésen kezdő időpont megadása nélkül, tehát a legkorábbi időktől számítva „az irodalmi minta által érintetlen vagy kevésbé befolyásolt latin ajkú rétegek – elsősorban szóbeli – nyelvhasználatában megjelenő újítások és fejlődési tendenciák összességét értjük” (HERMAN 2003: 15). E nyelvváltozatokból születtek később az újlatin nyelvek.

Az *egyházi latin* maga is többretegű nyelvváltozat. Összetevői: a bibliafordítások (a korai Vetus Latina változatai, valamint a Szent Jeromos-féle Vulgata) nyelve, a liturgikus latin (az egyházi szertartásokon használt emelkedett, ünnepélyes nyelvezet) és az egyházatyák nyelvhasználata (melyet leginkább a kései latin nyelvbe grammatikailag

is beillesztett görög eredetű szavak jellemeznek). A 12. századtól számolhatunk még a skolasztikus filozófia nyelvi hatásával is.

A középlatin nyelv időben egy évezredet fog át, területi változatait pedig részben az adott nyelvhasználó közösség anyanyelve alakította. Elsősorban beszélt anyanyelv hatására a grammatikai szerkezet is jelentősen fellazult (erre vezethető vissza számos „egyeztetési hiba”), mindazonáltal a helyi latin nyelvváltozatot formáló tényezők leginkább a szókincs területén hatottak.⁹⁷

Egyes szavak jelentése módosult, számos új szó képződött korábban ismeretlen fogalmak megnevezésére, nem ritkán pedig a nemzeti nyelvek – Európa más tájain ismeretlen – szavai származtak át az adott latin nyelvváltozatba, jellemzően grammatikailag is beilleszkedve (pl. m. klat. *jobagio*, vö. An.⁹⁸ 22: *yobagyonibus*), olykor azonban ragozhatatlan névszóként (pl. m. klat. *aldumas* ~ *aldamas*, vö. An. 16: „magnum *aldumas*”; 22: „magnum *aldamas*”).

A latin nyelvváltozat és az adott anyanyelv között igen jelentős mértékű nyelvi kontaktushatás működött, amely természetesen mindkét irányban érvényesült. Mindezek a (jellemzően térhez és időhöz is köthető) sajátosságok számos nyelvi változatot eredményeztek, melyek alkalmasint támpontot kínálhatnak egy-egy oklevél származási helyének, keletkezési idejének és diplomatikai kapcsolatainak vizsgálatához (vö. SZENTPÉTERY 1930: 22).

A középkori oklevelek latin nyelvének forrásai között – az említetteken túl – számon kell még tartanunk a szókészletét ugyancsak meghatározó egyházjogi és római jogi terminológiát is (SOLYMOSI 2003: 165).

A magyarországi középlatinosság. – A Meroving-kori latinság a kialakulóban lévő újlatin nyelvek hatására maga is számos új elemmel gyarapodott. A Karoling-kor tudósai arra törekedtek, hogy a latin nyelvet megtisztítsák a népnyelvi kifejezésektől, ezáltal mentve meg azt újlatin nyelvvé válásának folyamatától. Latin nyelvhasználatuk mintájául a klasszikus kor szerzőinek nyelvét tekintették.

A 10–11. század fordulóján ez a klasszikus mintájú latinság érkezett Magyarországra. E mintára jellemzően utal, hogy Hartvik püspök – 1110 körül István király általa készített legendájának ajánlásában – arra kéri Kálmán királyt, hogy nézze el művének a priscianusi latinsághoz mért fogyatékoságait (ÁrpLeg. 34; NEMERKÉNYI 2004: 13–30; vö. MEZEY 1979: 107–109; BALÁZS 1989: 96; NEMERKÉNYI 2004: 157–176).

.....
⁹⁷ A legfontosabb sajátosságokra lásd: ÉRSZEGI 1986b: 38–40, 2003: 102–104. Részletes áttekintés: STRECKER 1929.

⁹⁸ Anonymus: *Gesta Hungarorum*.

A magyar nyelv – nem újlatin nyelvként – minden kontaktushatás ellenére sem tudott jelentős mértékű befolyást gyakorolni e „karoling reneszánsz közvetítette” latin nyelvváltozatra. Ennek következményeként a magyarországi latinság sok tekintetben különbözik az európai közélatin nyelvváltozatok többségétől. Ez – más források tanúságtétele mellett – középkori okleveleink nyelvében is megragadható.

A Tihanyi alapítólevél latin nyelve. – Az alapítólevél latin nyelvé mindenben megfelel a korabeli magyarországi középlatin nyelvváltozatnak, ezzel együtt pedig (illetőleg ennek fontos összetevőjeként) az egyházi latin nyelvhasználat jegyeit is magán viseli.

A magyarországi középlatin nyelvváltozatnak megfelelően az alapítólevél szövegében tetten érhetjük a Karoling-korban gyökerező klasszicizáló törekvéseket. Már MELICH arra a következtetésre jutott, hogy az alapítólevél latinsága a 10–11. századi franciaországi latinsághoz áll a legközelebb, sőt vele majdnem minden pontban azonos (MELICH 1934: 43).

Szókincsét tekintve – a karoling eszménynek megfelelően – lényegében a klasszikus latinság szókincséből építkezik (beleértve természetesen az ókeresztény kor egyházi terminológiáját is). Mindez azonban csak a szókészlet elemeinek kiválasztására vonatkozhat. Azt ugyanis egyetlen fogalmazón sem kérhetjük számon, hogy a klasszikus latinban is használt lexémákat kizárólag a klasszikus nyelvváltozatban előforduló (írásban, elsősorban az aranykor irodalmának írásbeliségében dokumentált) jelentéseikben alkalmazzák. Ennélfogva természetesen bukkan fel oklevelünkben is immár a középlelatinban kialakult jelentésével például az *aratum* 'földterület mértékegységként' ekealja, a *namque* kötőszó 'pedig' jelentésben (stb.). Hasonlóképpen áll az *ad* (+ accusativus) prepositio (e. g. *ad ecclesiam* sc. tradidit) a dativus (*ecclesiae*) helyett.

Az alapítólevél helyesírása hasonlóképpen veretesen klasszikus benyomást kelt⁹⁹ annak ellenére, hogy bizonyos – különösen a magánhangzókat érintő – hangváltozások ugyancsak eltávolították a korabeli kiejtést és a helyesírást egymástól. Ez a helyesírási rendszer természetsszerűleg hat a magyar szórványok lejegyzésére, részben pedig ennek a gyakorlatnak a nyomán formálódik a későbbiekben általánossá váló „feljebbjelölő” helyesírásunk. (A korai ómagyar helyesírás „feljebbjelölő” gyakorlatához vö. BENKŐ 1980: 90–94.)

⁹⁹ Kivételként talán csak a jellemző abbreviációk említhetők, továbbá az ejtésében az *e*-től már nem különböző, a helyesírásban mégis megkülönböztetni kívánt egykori diftongus, az *ae* mellékjeles *ę*-vel történő lejegyzése. A klasszicizáló szándékot jellemző helyesírási hiperkorrekció például az *ęcclesię* írásmód, illetőleg a *fenum* hiperkorrekt alakjai: *fenum* és *foenum*.

Grammatikáját tekintve oklevelünk szövege szintén igyekszik a klasszikus mintának megfelelni (declinatiók, coniugatiók), esetet alig téveszt. A negyedik declinatio lassú felszámolódása és a másodikba történő beolvadása ellenében az alapítólevél hiperkorrekciója (*tributu*) szintén klasszicizáló törekvést sejtet. Magasabb nyelvi szinteken is megfigyelhető a klasszicizáló nyelvi eszmény követése, ugyanakkor itt már szembeszökőek a magyar anyanyelvűség következtében fellépő interferencia-jelenségek is (például a jelző és jelzett szó sorrendje feltűnően sok esetben magyaros: *kangrez uia, prefata ecclesia, bonus rex* stb.).

Az egyházi latin rétegeiből megtaláljuk a biblikus nyelvezet, a liturgikus latin, valamint az egyházatyák nyelvhasználatának jellemzőit is.

A Bibliát idézi a *gregem* (...) *aggregavimus* kifejezés (45. sor), '[szerzetesek] nyáját gyűjtöttük egybe'. (A „jó pásztor” bibliai metaforájához¹⁰⁰ kapcsolódik, vö. két sorral feljebb: *bonus rex* azaz: 'a jó király'.)

Feltehetően a liturgikus nyelvhasználaton keresztül érkező biblikus nyelvi hatásnak tekinthető az *in* prepositio '-val/-vel' jelentésben történő alkalmazása az adományok felsorolásában, például „*quicquid infra hęc continetur in piscationibus in arundinetis ibi pertinentia sunt*” (11. sor), 'mindaz, amit ezek közrefognak, a halászhelyekkel és a nádasokkal együtt ide tartozik' (vö. még: 8–9, 42. sorok).

Ennek a nyelvi jelenségnek a végső magyarázata, hogy a héber ׀ prepozíció '-ban/-ben' és (jellemzően társhatározói) '-val/-vel' jelentéssel is rendelkezik. A szövegkövető Jeromos-féle Vulgata-fordítás a héber ׀-t általában mechanikusan *in*-nel adja vissza. Ennek eredményeként az *in* gyakran '-val/-vel' jelentésben áll a latin bibliaszövegben. Lásd például „*Introibo domum tuam in holocaustis*”¹⁰¹ ('Égőáldozatokkal lépek házadba'); illetve az újszövetség görög nyelvén keresztül is: „*quemadmodum pontifex intrat in sancta per singulos annos in sanguine alieno*” [cf. „ἐν αἵματι ἁλοτριῶν”],¹⁰² ('mint ahogy a főpap évről évre bemegy a szentélybe idegen vérrel'). (Vö. ZERWICK 1955: 34–36.) Ez a prepozícióhasználat jelenik meg az alapítólevél fent hivatkozott soraiban.

A liturgikus nyelvezetet és emelkedettségét visszhangozza: *seruitium* (...) *diuinum* 'istenszolgálat' ~ *in dei seruitio* 'Isten szolgálatában'; *ad* (...) *sanctorum uenerationem* 'a szentek tiszteletére'; *salutiferę incarnationis* 'üdvhozó megtestesülésének'; továbbá kifejezetten liturgikus szakszóként áll az *ad laudem* 'az istendicséretre' kifejezés.¹⁰³

.....
¹⁰⁰ János evangéliuma 10, 11–16.

¹⁰¹ 66. [65.] zsoltár, 13.

¹⁰² A zsidókhöz írt levél 9, 25.

¹⁰³ Tulajdonképpen a szerzetesek liturgikus imádságára, a zsolozsmára értve, vö. *laus divina* (Du CANGE *laus* 2.). Vö. még: *laudes matutinae* 'reggeli dicséret', *laudes vespertinae* 'esti dicséret'; továbbá: *prima, tertia, sexta, nona* sc. *laus* (a nap jelzett óráiban végzett zsolozsma, imaóra).

A patrisztika koráig visszanyúló (jellemzően egyházi vonatkozású) görög eredetű szavak jelenléte is természetes az oklevélben: *monachus* 'szerzetes', *coenobium* 'szerzetesi lakóhely', illetve maga az *ecclesia* 'egyház'. A görögös hangzású szavak kedvelését mutatja továbbá a *philosophus* 'bölcс (ember)' vagy a *thomus* (ϑ: tomus) 'szelet, vágat; oklevél' is.

Az oklevél „kétnyelvűsége”. – A Tihanyi alapítólevél a tekintélyes mennyiségű magyar szórvány jelenléte ellenére is latin írásmű. Az oklevél összeállítója latin nyelven fogalmaz, a magyar nyelvi elemeket a latin mondatok szintaktikai szerkezetébe illeszti be. Ennek nyomán persze a magyar nyelvi szórványok közvetlenül egymásba fonódó, „felemás” latin–magyar szerkezetekben tűnnek fel (vö. BENKŐ 1998: 114–115; HOFFMANN 2004a: 194).

Mindazonáltal nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy az efféle forrásokban a két nyelv együttes jelenléte – az élőnyelv vizsgálata során kialakított szociolingvisztikai terminológiát írásbeli forrásokra alkalmazva – természetesen nem kiegyenlített, ahogyan ezt a fenti megállapítás általános érvényűen sugallhatná. Forrásainkat minden esetben az idegen nyelv dominanciája jellemzi. A szövegalkotás szempontjából ez még hangsúlyozottabban azt jelenti, hogy e szövegek lejegyzője, fogalmazója, kompilátora idegen nyelvű szöveget kívánt létrehozni, természetesen érvényesítve az adott nyelv grammatikai szabályait. A latin szempontjából idegen nyelvi (számunkra anyanyelvi) elemeket pedig a latin nyelvű szöveg természete szerint, jellemzően latin grammatikai eszközökkel illeszti szövegébe (persze a nyelvi interferenciától nem feltétlenül mentesen).

Az újkori latin és magyar szövegalkotási eljárásokat felváltva alkalmazó, gyakran szintén jogi természetű szövegektől eltérően (melyekben sokkal jellemzőbb például, hogy a latin nyelvi elemek magyar toldalékolással illeszkednek a szövegbe, vö. ZSILINSZKY 1976: 301; a témához lásd még: PUSZTAI 1973; ZSILINSZKY 1976) az alapítólevél – illetőleg tágabban a középkori oklevélszövegek – esetében nem beszélhetünk „kevertnyelvűség”-ről, „habarék nyelv”-ről, „hibrid szöveg”-ről, „magyarul és latinul fogalmazott oklevél”-ről (ahogyan ez akár magára az alapítólevélre, akár tágabban a középkori oklevelezési gyakorlatunkra utalva nem ritkán előkerül a szakirodalomban). Az oklevél latin nyelvű szövegébe (mint befogadó szövegbe) illesztett magyar nyelvű elemek ugyanakkor (a kifejezést igen tágan értve, a szóbeliség nyelvi környezetével is kibővítve) sajátos reprezentációi a latin domináns írásbeli kétnyelvűségnek (lásd még BALÁZS 1989: 102).

MAGYAR NYELVI ELEMÉK AZ OKLEVÉL SZÖVEGÉBEN

A latin oklevelek anyanyelvi elemei – európai tükrőben. – A középkori oklevelek szerte Európában szükségszerűen tartalmaztak anyanyelvi elemeket. Abban azonban, hogy az adott anyanyelvű oklevél-fogalmazók mit láttak célszerűnek saját nyelvükön az oklevelek latin szövegébe illeszteni, tér- és időbeli különbségek mutatkoznak.

Ezúttal csupán a leginkább szembevetendő különbségre kívánunk rámutatni. Úgy látjuk, hogy a német oklevél-szövegezési gyakorlat e tekintetben igen mértéktartó. Jellemzően az alig vagy egyáltalán nem fordítható nevek kerülnek anyanyelven az oklevelek szövegébe, ami azonban latinra fordítható, az jellemzően latinul szerepel a forrásokban. Ezzel szemben az itáliai és a francia területeken készült oklevelek gyakran illesztenek latin szövegükbe anyanyelvű (olykor hosszabb) szókapcsolatokat, rövidebb mondatokat is (GIRY 1894: 465–466, 476). (Ez utóbbinak a magyarázatát ÉRSZEGI GÉZA¹⁰⁴ részben abban látja, hogy az újlatin anyanyelvű oklevél-fogalmazók akár akaratlanul is válhatnak anyanyelvük és a nyelviileg ahhoz közelálló latin között, a német nyelv esetében ez kevésbé valószínűen képzelhető el.)

Az európai minták közül több is befolyással volt oklevelezési gyakorlatunkra. Az egyetlen emléket felmutató görög előzménnyel nem számolva (vö. SZENTGYÖRGYI 2012a) a legkorábbi időktől a német (vö. SZENTPÉTERY 1930: 36–44; PERÉNYI 1938: 32), majd a francia (vö. SZENTPÉTERY 1930: 36–44; PERÉNYI 1938), illetőleg a pápai oklevelek (vö. PERÉNYI 1938: 32–35; SOLYMOSSI 1997) gyakoroltak közvetlen hatást hazai oklevélkiadásunkra. A Tihanyi alapítólevél a francia oklevelekkel mutat legszorosabb rokonságot.

Módszertani megjegyzések. – Minden szövegalkotás komplex feladat, de különösen is összetett az az eljárás mód, amellyel egy adott nyelvű szövegbe (esetünkben ez a latin) más nyelvi (oklevelünkben magyar nyelvi) elemeket kíván a szövegalkotó lehetőség szerint tartalmilag és formailag is zökkenőmentesen beilleszteni.

A szövegalkotás folyamatában jellemzően nem különülnek el, sőt egymásra hatnak, alkalmasint összefonódnak egy-egy szövegrészlet létrehozásának a fázisai. Módszertani megfontolásból azonban feltétlenül célszerűnek látszik a „Miért?”, a „Mit?” és a „Hogyan?” fázisait egymástól különválasztani, majd az adott szöveget ezek logikai sorrendje szerint vizsgálat tárgyává tenni. Ezt a sorrendet követve

.....
¹⁰⁴ Szíves szóbeli közlése nyomán.

tehát elsőként arra keresünk választ, hogy miért dönt úgy az oklevél fogalmazója, hogy anyanyelvű (vagy helyett éppen latin) elemet illeszt az adott latin mondatrésztbe („A beillesztés okai”). Ezután megvizsgáljuk, hogy mit illeszt szövegébe, különös tekintettel azokra az esetekre, amikor választási lehetősége is van („A névválasztás”). Végezetül pedig áttekintjük a szövegbe (pontosabban fogalmazva: a latin mondat szintaktikai szerkezetébe) történő illesztés módjait („A beillesztés módjai”).

A latin oklevélszövegekben anyanyelven említve – mi sem természetesebb – mindenk előtt hely- és személyneveket találunk. Ennek megfelelően vizsgálataink példái is többnyire helynévi, kisebb számban személynévi említések lesznek. Mindazonáltal meg kell jegyeznünk, hogy számos magyar közsőra (és nem csupán földrajzi köznevekre) is bukkanhatunk középkori okleveleink szövegében. Lásd például 1082: „*terram [...] quam uulguſ vocant [!] tēluc*” [‘földet, amit a nép *telek*-nek nevez’] (DHA. 237); 1493: *duos lectos vulgo nozolya (...) duhnas duas* [‘két ágyat – közönségesen *nyoszolya* – (...) két *dunyhát*’] (DL 20 035, vö. MKLSz. Pk. *duhna*); stb.

Mínthogy a magyar nyelvi elemek latin szövegbeli szerepéről és beillesztésük módozatairól átfogó képet kívánunk mutatni, e fejezetben nem szorítkozunk csupán a Tihanyi alapítólevél nyelvi anyagára, számos példát említünk későbbi oklevelekből, illetőleg más forrásokból (például Anonymus) is. Vizsgálatunk középpontjában azonban (és ezt a hivatkozott példákkal is érzékeltetjük) továbbra is az alapítólevél nyelve áll.

A beillesztés okai

Hagyományosan PINTÉR JENŐ nevéhez szokásos azt a legkorábbi, s azóta – mind a magyar, mind az európai középkori oklevelezési gyakorlat kontextusában – többszörösen is cáfolt vélekedést kötni, miszerint az alapítólevél latin szövegébe az oklevelet fogalmazó személy hiányos nyelvtudása okán kerültek magyar kifejezések. Miklós püspök „szerény nyelvtudását” valójában először PAULER említi (1899: 96), ő azonban nem hozza közvetlen kapcsolatba a magyar nyelvi anyag beillesztésével.

Ezt a kitélt ugyanakkor maga PINTÉR sem állítja ilyen egyértelműen. Igaz, hogy irodalomtörténetében fordítási problémát említ: „Miklós püspök nem tudott egészen jól latinul, s ezért az olyan helyeken, ahol a magyar szavak lefordítása nehéznek látszott, meghagyta a magyar szavakat az oklevél szövegében” (1921. 1: 44; ugyanígy: 1942: 13), gondolatát azonban így folytatja: „sőt itt-ott, amikor tudta is a megfelelő latin szót, jobbnak látta az eredeti magyar szó alkalmazását” (1921. 1: 44).

Úgy tűnik, maga PINTÉR is tisztában volt azzal, amit később érvként hoztak fel vele szemben, tudniillik, hogy olykor olyan szó is magyarul került az oklevélbe (*feu*, *utu* stb.), amelynek másutt a latin megfelelőjét is olvashatjuk (*caput*, *via* stb.),

így ez az eljárás nyilván nem fakadhat a fogalmazó hiányos nyelvtudásából. Ha azonban PINTÉR szövegét továbbolvassuk, kiviláglik, hogy a magyar szórványok jelenléte mögött más érvet is sejt: „Birtokokról, helyekről, határokról volt szó: vigyáznia kellett, hogy a mindenkitől ismert népies elnevezéseket a világosság és a biztosság kedvéért megtartsa” (1921. 1: 44, a kiemelés tőlem: Sz. R.). Ha tehát PINTÉR a legelsőként említett indokot mellőzte volna, vélekedése ma is tartható lenne.

PAIS DEZSŐ elvi szempontok érvényesítését látja a magyar szórványok szövegbe kerülése mögött. Első kritériumként „a határkijelölés mozzanatainak szabatos feltüntetését”, azaz az egyértelműséget nevezi meg, amely egybecsengeni tűnik a PINTÉRTől utóbb idézett „világosság és biztosság” megőrzésének szándékával, másodikként pedig – az elsővel szoros összefüggésben – a tulajdonnév használátot: „település- és határrészneveket híven közlik”, ez utóbbi szempont azonban nem érvényesül következetesen: „de többször a bizonyára tulajdonnévvé még nem is rögződött határrész- vagy határpontjellegzőket [!] is hazai nyelven fejezik ki” (1955a: 6). Az anyanyelvi elemek beillesztésében – GIRY (1894) nyomán – itáliai és francia mintákat vél érvényesülni. További fontos szempontként kerül tehát elő az európai minták követése (1955a: 7).

Arra is akad példa, hogy a kutatók a magyarországi írásbeliség kialakultatlanságában látják (vö. KRISTÓ 1970: 210; ÉRSZEGI 2007: 50), esetleg az oklevél sietős összeállításának számlájára írják a magyar nyelvi elemek nagyszámú jelenlétét az oklevél szövegében. Ez utóbbi vélekedést esetleg azzal (a már korábban szóba került) megfontolással is megtámogatják, hogy a narratívában beígért egyházi felszerelések részletezése végül mégiscsak kimaradt az oklevél szövegéből, majd utóbb pótlólag az alapítólevél hátoldalán kapott helyet (vö. CSÓKA 1967: 362–363).

A PINTÉR, majd PAIS által megfogalmazott egyértelműséghez, a félreértések elkerülésének szempontjához hasonló érvet lát az eljárásban GYÖRFFY, azzal a különbséggel, hogy megfogalmazásában erőteljesebben hangsúlyozza a jogkövetkezményt, azaz a lejegyzés jogbiztosító szerepét: „A középkori határjáró nem azért jegyezte fel a neveket, hogy anyanyelvével tüntessen, hanem azért, hogy birtokjogot igazoljon. Mennél hívebb volt a feljegyzés, annál jobban megfelelt a jogbiztosítás céljainak” (1970: 200).

Újabb szempontként kínálkozik a latin szövegnek az első és a második szóbeliségbe való beágyazottsága. A határjáráskor gyűjtött (s talán még magyarul lejegyzett) anyanyelvi anyag csupán az oklevelek fogalmazványában, majd tisztázatában válik latin szöveggé. A fogalmazónak azonban azzal is számot kell vetnie, hogy az oklevelek szövege az ünnepélyes kihirdetés, a birtokba iktatás, továbbá az esetleges későbbi peres eljárások során ismét magyar nyelven fog megszólalni (második szóbeliség) – majd akár egy újabb oklevél latin szövegében

Úgy vélem, igazat kell adnunk HOFFMANN ISTVÁNNak, aki hasonlóképpen számba véve a felmerülő érveket, azt állapítja meg, hogy „az oklevelek (...) magyar nyelvű szórványainak hátterében többféle tényező is meghúzódhat” (2004b: 13, 2007a: 20). Kiemeli ezek közül az európai gyakorlat mintaadó hatását, valamint az oklevelek elsődleges jogbiztosító szerepét, amelynek fontos eszköze az anyanyelvi névhasználat. Felsejlik ugyanakkor egy újabb fontos érv: az „egységesítő szándék” (2007a: 20). Valóban, a névalakok kiválasztásában, megformálásában és szövegbe illesztésében valóban kirajzolódni látszik egyfajta *formalizmus*ra való törekvés, bár az alapítólevélre vonatkozóan még csak – az európai mintáktól nem független – kezdetekről beszélhetünk. Mégis érdemes mindezt elhelyezni a későbbi magyar oklevelezési gyakorlat kontextusában (vö. HOFFMANN 2004b: 15–38).

A fenti szempontokat kiegészítendő indokoltan jegyzi meg HOFFMANN: számolnunk kell egyfajta ösztönösséggel, illetve véletlenszerűséggel is (2004b: 14, 2007a: 20). A folyamatos nyelvi váltás, az idegen nyelven megalkotandó nehezebb szerkezetek konstruálásának gyötrelme (erre több példát is találunk az oklevélben) olyan pszicholingvisztikai közeget teremthet, amelyben az oklevél fogalmazója olykor nyelvileg is elbizonytalanodik, avagy a másra koncentráló figyelem egy-egy magyarul is, latinul is megfogalmazható nyelvi elemet nem feltétlenül tudatos választás eredményeként jegyez le.

Végezetül (az alapítólevél nyelvi anyagára visszatekintve) meg kell jegyeznünk, hogy számos, a névhasználó számára szemantikailag nem transzparens tulajdonnév esetében fel sem merül a latinul rögzítés kérdése: *tichon*, *balatin*, *kaztelic* stb. Több névtípus lejegyzésében jól követhető tendenciák érvényesülnek: így az utak neve jellemzően latinul, a víznevek általában kétnyelvű szerkezetekben említettek, továbbá jellemzően magyarul fordulnak elő az *árok*, *homok*, *halom* földrajzi köznevekkel alkotott nevek. S bár nyilván ezen tipizálások mögött is tetten érhető a fenti szempontok (jogbiztosíték, európai minta stb.) egyike-másika, mégis a kérdésfeltevés és a megokolás szempontjai leginkább olyan esetekben merülnek fel élesen, ahol a tipikustól eltérő említésbe ütközünk: *magna uia*, de: *hodu utu*; *fee*, *fehe*, de: *caput*; *aruk* és: *que uallis* stb.

A névválasztás

Az oklevélszövegbe beillesztendő név(alak) kiválasztásának, esetleg (alkalmi) létrehozásának az eljárását – legalábbis logikailag – a szövegbe illesztést megelőző fázisnak célszerű tekintenünk. A szöveg fogalmazója ugyanis a beillesztést mintegy megelőzően – különösen, ha eleve több lehetőség áll rendelkezésére – kiválasztja, illetve, ha a név közsói transzparenciája lehetővé teszi, esetleg lefordítja, továbbá ha alkalmas név nem létezik, vagy a már létező valamilyen más szempont miatt mégsem látszik megfelelőnek, létrehozza a szövegbe illeszteni kívánt nevet. Mindezeket a lehetőségeket összefoglalóan (és némiképp leegyszerűsítve) a továbbiakban *névválasztás*-ként említem.

Abban, hogy az adott konkrét esetben milyen döntés születik – szemben a beillesztés morfológiai természetű eljárásával –, elsősorban névszerkezeti és névhasználati kérdések a meghatározóak. A névválasztás és a szövegbe szerkesztés egy adott írásmű létrehozása folyamatában természetesen nem feltétlenül egymásra következő, egymástól függetleníthető mozzanatok. A két „fázis” elkülönítése módszertanilag mégis indokolt, hiszen megvalósulásuk különböző megfontolások alapján, valamint eltérő eszközökkel történik. A választás mechanizmusai elsősorban a lexémák (olykor a szintagmák) szintjén zajlanak, míg a beillesztés szükségszerűen morfológiai természetű eljárás.

Ezzel együtt azt is módszertani kiindulópontnak tekintem, hogy a névválasztás folyamatában előttünk álló helynév, személynév, illetve egyéb nyelvi elem nem feltétlenül egyetlen lexéma (*aruk, fuk; tichon, bolatin*), hanem gyakran szintagma (*munarau kerekv, ugrin baluuana*) vagy szintagmalánc (*mortis uuasara kuta, castelic & feheruuuaru rea meneh hodu utu*).

A szintagmák beillesztésére az alapítólevélből véve példát, a szövegalkotó az adott helyen nyilván nem a *mogyoró* köznevet, hanem egy birtokot határoló (‘mogyoróerdő’ jelentésű) helynevet kívánt a szövegébe illeszteni. Hasonlóképpen nem az *ugrin* név szövegbeli szerepeltetése volt a célja, hanem a konkrét helyet jelölő *bálvány* említése, melyet e név segítségével tett egyértelművé (hogy valóban ő, vagy a határjárók, esetleg még a névhasználók: ennek formális szempontból nincs jelentősége). És nyilvánvaló, hogy nem *Fehérvár* nevét igyekezett a dictator a szövegbe foglalni (ezt egyébként minden bizonnyal latinul tette volna, vö. HOFFMANN 2004: 25, 2006b: 144, 2010: 138–139), hanem más helynevekhez viszonyítva (*Kesztölc, Fehérvár*) alkotott meg egy útnevet. Természetesen e több lexémából álló nevek létrejöttében ugyanazon morfológiai eljárások működ(het)nek, mint az egyetlen lexémából álló nyelvi elemek szövegbe illesztése során, s ennek eredményeként a szintagma vagy szintagmalánc felépítésű nevek elemei is szervesülnek a mondat szintaktikai szerkezetébe. A szövegbe illesztés eljárásait mégis a szövegtörzs és a kiválasztott (vagy alkalmilag megalkotott) név találkozásánál látszik célszerűnek vizsgálni. Amely morfológiai eljárás ugyanis akár tipikus is lehet a nevek

létrejöttének, esetleg alkalmi megalkotásának folyamatában (pl. OklSz. 1338: „[via] ... Zenthiwanra menu goluguth [vocata]”; 1401: „Chabaramenewth [vocata]”; 1415: „[riuulum] Zykzoramewpathak [vocatum]”; 1421: „Monyorosrayarowfeld [vocata]” stb.; vö. TA. (ad castelic & feheruuaru *rea* meneh ... utu), az esetleg atipikus, az idegen nyelvű szövegbe illesztés eljárása szempontjából.

A szövegbe illesztést megelőző névválasztási eljárások¹⁰⁵ közé az alábbi lehetőségek tartoznak:

1. A tényleges helynév használata. – Az oklevélben történő említés legtermészetesebb és leggyakoribb módja, ha az oklevél-fogalmazó a megnevezendő helyet – úgymond – „a nevéen nevezi”, azaz annak tulajdonnévként használatos megfelelőjét emeli a szövegbe (*tichon*, *balatin*). (E szempontból a *balatin* ~ *bolatin* típusú írásváltozatoknak nem kell jelentőséget tulajdonítanunk.)

Elképzelhető, hogy egy adott hely több sajátnévi megfelelővel rendelkezik. Ezek lehetnek ugyanazon nyelvű (akár szinkrón, akár diakrón) névváltozatok, például *Gesnov vel Apaty* (PRT. 10: 526), de lehetnek különböző nyelvű megfelelők is (ezek általában nem pontos fordításai egymásnak), például *Alba*, *Alba Regia*, *Alba Regalis* ~ *feheruuaru* 'Fehérvár'. A névváltozatok egyidejű (szinkrón) használata esetén *p á r h u z a m o s n é v h a s z n á l a t* ról beszélhetünk.

Több (többé-kevésbé egyenrangúnak tekinthető) változat esetén a névválasztást olykor esetleg szubjektív motivációk, az esetek többségében azonban bizonyosan objektív (névhasználati szokásban gyökerező, nyelvi regisztertől függő, devocionális megfontolásból eredő stb.) okok befolyásolják. Ezek következményeként bizonyos rendszerszerű sajátosságok is kirajzolódni látszanak.

2. Latinosítás. – A név latinosítása (tágabban: „idegennyelvűsítése”) alatt többféle eljárást is megkülönböztethetünk. Ezen lehetőségek közös jellemzője (eltérően az előző csoporttól), hogy alkalmazásuk eredendően alkalmi, illetve csupán a hivatali regiszter írásbeliségében létező „variánsok”, nem tükröznek általánosabb érvényű névhasználatot. E nevek jellemzően a magyar tulajdonnevek idegen nyelvi fordításainak tekintendők, azok – minden esetben pontos – szemantikai, illetve morfológiai megfelelői. Praktikusan fogalmazva: míg az első csoport, a párhuzamos névalakok közül a lejegyző választ, addig e csoport tagjait létrehozta. Mindazonáltal e kategória egyes elemei természetesen – a magyar tulajdonnevek

.....
¹⁰⁵ A kérdés a névalkotás és a névhasználat korabeli gyakorlatát, mechanizmusait érinti, s mint ilyen, jellemzően a névszociológia és a névrendszertan vizsgálódási körébe tartozik. Ezúttal azonban nem az okok és a „használati szabályok” feltárása, csupán a formális áttekintés a célunk.

A latinosítás három eljárástípust foglal magában:

2. Latin képzővel ellátás. Jellemzőbben, de nem kizárólagosan a szemantikailag nem transzparens nevek esetében gyakori, például TAH. *bezprenensis*. (A képzővel történő ellátás még nem szövegbe illesztési eljárása, azt a megfelelő esetrag biztosítja.)

3. Latin szövegként történő azonosítás. Egyes vernakuláris nevek végződése egybeesik tipikus latin (nominativusi) szavakkal. Ekként az oklevél fogalmazója e neveket mintegy latin neveknek is tekintheti, és ragozhatja ekként, például *Tollena* > TAH. *tollenę*. (A szövegbe illesztés ezúttal is esetragokkal történik.)

3. Részfordítás.¹⁰⁶ – Részfordításnak tekintem, ha a fogalmazó a több tagból álló névnek csupán egy részét fordítja át a befogadó szöveg nyelvére. A részfordítások két, egymástól jól elhatárolható csoportot alkotnak, s mindegyik csoport – különösen a majdani szövegbeillesztés szempontjából – besorolható egy-egy másik kategóriába.

Az első csoportot azok a (grammatikailag zömmel birtokos jelzői) szerkezetek alkotják, amelyeknek az alaptagját fordítja latinra az oklevél fogalmazója. Ezek egyrészt ún. szűkítő szerkezetek – a teljes szerkezet és az alaptag rész-egész viszonyban állnak egymással –, például 'árokszög' → *angulus aruk* → TA. „ad angulum aruk”. Ez a megoldás igen ritka. Vele rokonítható a minőség-, illetve a nem névmási kijelölő jelzővel alkotott szerkezet, például – ha valóban ide tartozik – TA. „ad kangrez uiam” 'a kangrez útig'; 1336: „equum *pey coloris*” 'pej színű lovat, pejlovat' (AO. 3: 281). Részfordításként ez a típus sem túl gyakori. Az előzőeknél jóval nagyobb számban képviseltetve ide tartoznak azok a (grammatikailag szintén birtokos jelzői) névszerkezetek is, melyekben a földrajzi köznevet egy – denotátumában közeleső – tényleges tulajdonnév pontosítja, például 'tó' → *lacus turcu* → TA. „ad lacum turcu”, amennyiben a kifejezés értelmezése: 'turcu település tava' (vö. HOFFMANN 2006c: 73–76; 2010: 70). Ugyanezen típust képviseli a személynévi szerkezetek nagy csoportja is, például 1211: „(...) filius Zereda” (PRT. 10: 505) 'Szereda fia'.

¹⁰⁶ A *részfordítás* terminust SZŐKE MELINDÁTól kölcsönöztem (SZŐKE 2013: 59, 68), vö. HOFFMANN 2004: 26.

A második csoportba a meghatározó tag – jellemzően megkülönböztető vagy megszorító értelmű melléknevek (minőség-, illetve a nem névmási kijelölő jelzők) – fordításaival alkotott kétnyelvű szerkezetek tartoznak, például 1327/1410: *inferiori Gogy* ~ 1472: *Alsogagh*, 1208/1395: *magnum aruc*, 1282: *maior Keres*, KMHsz.).

A részfordítással megalkotott helynevek alaptagjukkal illeszkednek be a latin oklevélmondat szintaktikai szerkezetébe, így az első csoport elemei latin, míg a másodiké magyar névként.

4. Névmási és határozószói helyettesítés. – A nem fogalomjelölő szófajú lexémával történő helyettesítés motivációja jellemzően mondat- vagy szövegtani természetű. E választás oka lehet az ismétlés elkerülése, a megkülönböztetés igénye, a (vonatkozó) tagmondatok kötése, illetve a szövegbeli (jellemzően anaforikus) utalás szándéka.

A nevet helyettesítheti határozószó, például TA. *ibidem*: 'ugyanott, ugyanazon a helyen [ti. Tihany szigetén]', továbbá vonatkozó névmás, például TA. „*que ducit*” 'amely [ti. út] vezet', vagy számnévi névmás, például „*quarum una*”: 'melyek [ti. utak] közül az egyik'.

Nem fogalomjelölő helyettesítés kizárólag a befogadó szöveg nyelvén (példánkban latinul) elképzelhető. (A szövegbe illesztés ragozhatatlan szó esetében formáns nélkül történik, egyébként azt az esetragok biztosítják.)

5. Közszoí említés. – A közszoí – helynevek esetében jellemzően földrajzi köznév – említés oka lehet a szóismétlés elkerülése, a (szemantikailag jellemzően nem transzpárens) név által jelzett hely földrajzi köznévvel történő egyértelmű azonosítása, avagy a tulajdonnévi megjelölés hiánya.

Megfigyelhető, hogy míg a tulajdonnevet helyettesítő funkcióban álló földrajzi köznevek jellemzően latinul szerepelnek, például TA. „balatin ... super lacum” (‘a tó fölött’), „tichon ... illa insula (‘az a sziget’), addig a tulajdonnévi megnevezést pótló földrajzi köznevek latinul is, például TA. „ad publicam uiam” (‘az országútig’), magyarul is állhatnak, például TA. „aruk quę ducitur” ‘az aruk, amely vezet’. (Ebben minden bizonnyal egyfajta szabályszerűség is megfigyelhető, az utak köznévi említése például jellemzőbben latinul történik.)

A pótló funkció esetén számos esetben felmerül, hogy a földrajzi köznév való-
jában tulajdonnévi (de legalábbis quasi tulajdonnévi) használatú. A biztosnak
tűnő eseteket célszerű a tényleges helynevek között, a legelső csoportban számon
tartani, TA. „*aruk ... que uallis*”, 1299: „*per fluvium potok vocatum*” (KMHsz).

Itt tartom megjegyzendőnek, hogy az úgynevezett appozíciós szerkezeteket¹⁰⁷ („lacus bolatin”), az ezekből bővülő névszói („lacus nomine bolatin”) és igenévi szerkezeteket („lacus nominatus bolatin”), valamint álvonatkozói mellékmondatokat („lacus qui nominatur bolatin”) nem beillesztett vagy beillesztendő neveknek tekintem, ezek már a latin szövegtest szerkezeti részeként szervesülnek (az appozíciós szerkezetekről l. SZENTGYÖRGYI 2009b). Ezekben esetekben ugyanis két – a s z ö v e g b e n egymásra vonatkoztatott – helynév (egy tényleges tulajdonnév, mely jellemzően anyanyelvi, valamint egy értelmező, azonosító szerepű, minden esetben latin földrajzi köznév) beillesztéséről van szó. Ehhez hasonló személynévi szerkezetek: TA. *Fancel comitis* ’Fancel ispán [ti. jele]’, *duce B[ela]* ’Béla herceg(sége idején)’ stb.

90

Az ilyen helymeghatározások jellemzője, hogy „név a névben” szerkesztésűek, azaz egy meglévő tényleges tulajdonnévből vagy (tulajdonnévi használatú) köznévből építkeznek. Valójában ide tartozik – amennyiben (még) nem tulajdonnevesült – az *aruk fee* (vö. TA.) típustól a legbonyolultabb alkalmi körülírásig („helynévszerű leírásig”, vö. HOFFMANN 2010: 16) minden olyan helymeghatározás, mely tényleges, de a meghatározandó helytől (legalább részben) eltérő denotátumú tulajdonnévhez viszonyítva jön létre. Ide sorolhatjuk (legalábbis születésüket tekintve) a személynévből (illetve egyéb személyre utaló megnevezésből) szerkesztett helyneveket is, melyek eredetileg leginkább tulajdonlást fejezhettek ki, például TA. *bagat mezee, luazu holma*. Mindazonáltal a rövidebb típusok erőteljesen ki vannak téve a tényleges tulajdonnévvé válásnak (vö. *Árokfő, Lovászdomb*), így gyakran legkorábbi előfordulásaikban is sok bizonytalanságot hordoznak.

E tényleges tulajdonnévből építkező helymeghatározások előfordulhatnak a latinul is (ez látszik jóval gyakoribbnak), például TA. „[uia] altera ... quę ad sanctum clementem terminatur” (‘a másik út, mely Szent Kelemenhez [ti. a templomhoz] vezet’): az út a templomhoz képest határozottatott meg; de magyarul is, például TA. „ohut cuta”: a kút (forrás) az úthoz képest egyértelműsített.

Mivel ezek a helynevek gyakran nem „előre gyártottak”, azaz létrejöttük és szövegbe illesztésük csupán teoretikusan választható ketté, ezért leginkább rájuk jellemző a kétnyelvűség. Ennek változatai: 1. a részfordításokhoz formailag

¹⁰⁷ Ezekben az esetekben a magyar név olyan latin földrajzi köznévvé bővül, amely eredendően nem része az anyanyelvi névnek, pl. 1086: „iuxta *fluvium Arpas* (...) vadit per *Arpas* (...) predictus *fluvius Arpas*” (DHA. 251). A kérdésről részletesen l. HOFFMANN 2004: 45–50.

hasonlító, de jobbra fordíthatatlan nevet tartalmazó szerkezetek, például TA. „ad *lacum turcu*”, illetve magyaros szórend érvényesülésével például TA. „ad *kangrez uiam*”; 2. a latinul megfogalmazott (körülrít) helymeghatározásba tényleges (anyanyelvi) tulajdonnév kerül, például TA. „ad *uiam quę ducit ad kaztelic*”; 3. a magyar nyelvű körülírásba illeszkedik latin elem, például TA. „ad *castelic & feheruuaru rea meneh hodu utu*”.

A beillesztés módjai

A szövegbe történő – szoros értelemben vett – beillesztés¹⁰⁸ morfológiai (illetve szintaktikai természetű) eszközökkel történik (vö. BENKŐ 2003: 70).

A beillesztést vizsgálva célszerűnek látszik megkülönböztetni 1. az ún. szoros beillesztést, azaz a mondat szintaktikai szerkezetébe történő teljes beépülést („in loco qui dicitur *tichon*”); 2. a laza beillesztést, azaz a formáns nélküli (nominativusi, illetve alanyesetű) felsorolásokat („Concluditur his terminis [:] Magna *uia* ... aruk *tue*”); illetve 3. a be nem illesztés eljárását (a TAH. mutatói: *fuc*, *mortus* stb.). A beillesztés eljárásait a szoros beillesztések figyelembevételével vizsgálom, mely (mutatis mutandis) a laza beillesztésre is alkalmazható.

Az oklevelek szerzői latin nyelvű írásműveket kívántak létrehozni. A latin nyelvű szöveg természete pedig azt kívánja, hogy e szövegek fogalmazói a magyar, továbbá a részben vagy egészen latinra fordított, esetleg egyéb módon latinosított neveket (illetve egyéb nyelvi elemeket) latin nyelvi eszközökkel illesszék be az oklevelek szövegébe. Erre az alábbi lehetőségek kínáltak.

1. A beillesztés „szabályos” (latin) módozatai:

1. Valamely függő eset esetragja.¹⁰⁹ Ez az eljárás latin név esetén (TA. „*duabus ... uiis*”; „*Signum Benedicti archiepiscopi*”), képzővel latinosított szó esetén (TAH. „*bezprenensis mercati tributum*”), illetve a magyar név latinban tipikus

¹⁰⁸ A szövegbe illesztés kifejezést (főként rövidsége okán) annak ellenére alkalmazom, hogy némiképp vitatható. Magam minden esetben „a mondat szintaktikai szerkezetébe történő beszerkesztés” pontosabb meghatározást értem alatta.

¹⁰⁹ Nem agglutináló nyelv vonatkozásában – e szempontra KOROMPAY KLÁRA hívta fel a figyelmemet – kétségtelenül szerencsésebb lenne *esetvégződés*-t említeni (ennek elméleti háttéréül lásd CONSTANTINOVITSNÉ VLADÁR 2005: 69–90; különösen 69–70). Közkeletű latin nyelvtanaink bevett terminusa ugyanakkor az *esetrag* kifejezés, illetőleg hagyományosan a *declinatio* kifejezést is névszóragozás-ként szokás magyaráítani. E (gyakorlati) megfontolás okán tartottuk meg az *esetrag*, *nominativusrag* kifejezéseket.

végződése miatt latin szóként ragozott nevek esetén (*Tollena* 'Tolna' → TAH. „in territorio tollenę”) is eszköze lehet a beillesztésnek.

2. Latin *praepositio* + függő eset esetragja. Az eljárás ugyan-csak mindhárom esetben alkalmazható, azaz latin név (TA. „*ad lacum*”, „*ad sanctum clementem*”), képzővel latinosított szó ([1264]: „*de castro Pestensi*”, Gy. 4: 597), valamint tipikus végződése miatt latin szóként ragozott nevek (1075/1237: „*in aquam Sitouam*”, DHA. 213; 1254: „*apud Budam*”, Gy. 4: 596) beillesztésére is szolgál.

3. Latin *nominativus* rag (mely formáns hiányával is kifejeződhet). Latin és képzővel latinosított nevek (TA. „*est lacus*”, „*est uilla*”, „*locus (...) dictus*”; 1111: „*Thebaldus Sumuginensis*”, DHA. 383) esetén történő alkalmazása transzpa-rens, míg a tipikus latin végződésű – látszólag egyeztetett – anyanyelvi szó esetén státusza vitatható.

4. Latin esetrag hiánya. Ragozhatatlan vagy ragozni nem kívánt idegen név (*nomina indeclinabilia*) függő esetű ragja helyett, általában *praepositio*val (TA. „*super balatin*”, „*inter putu ueieze & knez*”, „*ad seg*”).

A mondat szintaktikai szerkezete szempontjából tekintve „természetes” beillesztési módokkal szemben a latin szövegtől idegen, „szabálytalan” megoldásoknak tekinthe-tők azok az eljárások, melyek során a nyelvi elemet (ez esetben csak magyar névről, közsőről, illetve beilleszteni kívánt szerkezetről lehet szó) az oklevél fogalmazója magyar morfológiai eszközökkel illeszti szövegébe.

2. A beillesztés „szabálytalan” (magyar és „vegyes”) módozatai:

1. Magyar viszonyrag. Ez az eljárás jellemzően a beillesztést megelőző fázist, azaz a szószerkezetek (névszerkezetek) megalkotását jellemzi. A már meglévő szerkezet latin szövegbe illesztésének eljárásaként meglehetősen ritka. Két, att-ractionak tekinthető esetben a magyar rag esetleg a megfelelő (*de* szükségtelen) latin esetrag helyett áll: „*in loco, qui dicitur Wagetuin*”, illetve „*in eodem loco, qui dicitur Sitouatuin*” (DHA. 215). Az alábbi előfordulás a latin szövegben nehezen értelmezhető adat: 1327/1589: „a parte sinistra dumus vocatus Balseurekethyere”, (KMHsz.; a szótár megjegyzése: „Talán helyragos alak lehet”). Személynevek ese-tében Anonymusnál – a „*dedit terras*” szerkezet melletti dativus helyett – igen gyakori: „*dedit ... terras ... Edunec et Edumer nec (Edumennec)*”; „*dedit Bungenec*”; „*dedit Tosunec*” stb.; illetve „*dedit castrum Bezprem Usubunec*”. Más for-rásokban azonban igen ritkán alkalmazott megoldás: 1236: „*Zegenozo pertinet Ieneunec*” (OkI Sz.); VárReg. 1216/1550: „*impecierunt (...) Ifeput, Bulfuhut, Chi-mont, Safhat, Meduet, Ilobarut, hos omnes* (ÓmOlv. 84). A Tihanyi alapítólevél szövegében nem fordul elő.

2. Névutó. A teljes középkori oklevelezési gyakorlatban kizárólag a Tihanyi alapítólevélből adatolható: „monarau bukurea”; „ohut cutarea”; „petre zenaia hel rea” stb. Funkcióját tekintve e névutós szerkesztés teljesen megfelel a viszonyragos szerkesztésmódnak.

3. Latin praepositio + magyar viszonyrag. Az alapítólevél szövegében nem fordul elő. Más oklevelekben, bár szintén ritka eljárás, találunk rá példát: 1075/1237: „In [Camaron →] Camarun (...) In Sitouatuin”¹¹⁰ dedi (DHA. 215); 1232: „ad Yciafucara”, OklSz.; +?1232/1384/1393: „venit ad Scertora” (KMHsz.; a szótár megjegyzése: „Az adat bizonyára helyragos alak lehet”); 1236: „ad Choykacudzdyre et per Choykacudzdyre” (KMHsz.; a szótár megjegyzése: „Elképzelhető, hogy -re határozóragos alak”); 1265/1272: „uenit ad Balwankure” (OklSz.); 1273: „ad menytegedurre” (OklSz.); +?1282/1300: „venit in Houdon”, KMHsz.; 1412: „in Alfalurameneben” (OklSz.).

4. Latin praepositio + névutó. Csak az alapítólevélből adatolható: „ad brokinarea”, „ad holmodi rea”, „ad oluphelrea”. Talán ide tartozik leghosszabb és legismertebb szórványunk is, ha a következő tagolást feltételezzük: „ad ([caftelic & feheruuaru] rea meneh hodu utu) rea”. Ez esetben az út két irányát az első *rea* névutó fejezi ki, összefogva a két településnevet. Az *ad* prepositio és a második *rea* névutó pedig együtt jelöli a terminativust: ’ig’. A szerkezetnek azonban más tagolása is elképzelhető: *ad* (caftelic & feheruuaru) rea meneh hodu utu *rea*: e tagolást feltételezve az útnévben megadott két irányt közösen jelöli az *ad* és az első *rea* névutó. A harmadik lehetőség: (*ad* caftelic | & feheruuaru rea) meneh hodu utu *rea*: ez esetben az *ad* csupán az egyik irányt (Kesztölc) jelöli – magam ezt a tagolást tartom leginkább valószínűnek. A két utóbbi tagolás szerint az útnév beillesztése a 2. csoportba sorolandó.

A kétszeres jelölésről. – Korábban a fenti 4. pontban bemutatott szerkesztést kettős vagy kétszeres jelölésként tartotta számon a magyar nyelvtörténet, az efféle nyelvi elemeken ugyanis a helyviszony „latinul is, magyarul is ki van fejezve” (BÁRCZI 1951: 190). Ha azonban megfontoljuk az 1. és 2. pont funkcionális összetartozását, akkor azt kell mondanunk, hogy ezek a szerkezetek a 3. pontban említettel kapcsolhatók össze, azaz a névutó funkcionálisan a rag megfelelője, mely valójában a latin esetrag helyett áll, így e szerkesztés nem kétszeres, inkább – a 3. lehetőség példáihoz hasonlóan – kontaminált jelölésnek tűnik.

¹¹⁰ SZŐKE MELINDA vizsgálta annak lehetőségét, hogy „a Wagetuin, Sitouatuin határozóragos nevek magyarázataként esetleg az is felvethető, hogy az oklevél írója az adott területen hallott ragos neveket mint nominativusban álló alakokat jegyezhetle le” (2013: 67), vö. 1075/1237: „piscacionem in Danubio in eodem loco, qui Sitouatuin dicitur” adattal; hasonlóképpen: „piscacionem in eodem Danubio in loco, qui dicitur Wagetuin”. (Részletesen l. SZŐKE 2013: 67–68.)

AZ ALAPÍTÓLEVÉL NYELVI KÖRNYEZETE

A Tihanyi alapítólevél nyelve latin, nyelvi környezete azonban magyar. Ehhez szorosan kapcsolódva: a latin nyelvű írásbeliséget reprezentáló oklevelet magyar nyelvű szóbeli környezet veszi körül. Az alapítólevél arengája – ha nem is *expressis verbis* – utal e kettősségre: „szükséges az emlékezet számára írnokok keze által készített maradandó írásműben megörökíteni mindazt, amit az emberi nem fiai mint kötelező érvényűt határoztak el”. Az elhatározás szóban, anyanyelven formálódott. Az írás pedig „nem mint ma, betűvetést, hanem latinul írni tudást jelentett” (HORVÁTH [id.] 1931: 16).¹¹¹ A szóbeliség és az írásbeliség ugyanakkor nem választható szét teljesen egymástól. KRISTÓ megfogalmazásával élve: „a tihanyi alapítólevél a szóbeliség és az írásbeliség határmezsgyéjén áll” (1970: 209).

A nyelvi közeg, a beszélt magyar nyelv, illetőleg az írott latin kapcsolata a korai diplomatikai gyakorlat mindhárom főfázisában megragadható: a határjárás, az oklevél összeállítása, illetve a jogi aktusokat kísérő fordítás-tolmácsolás szakaszában is.

Az első szóbeliség. – Az alapító király adományozásának szándéka mindenekelőtt a királyi birtokokat érintette.

A korai Árpád-korban a királyi birtokok (*terra regia*) – Szent István törvényei alapján – két csoportra oszlottak: az állam védelme, a közigazgatás, az udvartartás stb. fenntartására szolgáló szükséges (*fundus publicus*), illetve a nem feltétlenül szükséges, eladományozható (*possessio regalis*) földbirtokok. Ez utóbbiból származnak az adománybirtokok. (L. MEZEY B. szerk. 2007: 81.)

Az odaadományozandó birtokrészeket fel kellett mérni, szükség esetén határjeleket kellett kihelyezni, majd a megvont határokat fel kellett jegyezni. A határjárásra kiküldött megbízott személyek (az alapítólevélben: *ministri regis* 'királyi tisztviselők') minden bizonnyal saját megfigyelésük alapján jegyezték le az adományozandó birtokok határpontjait. Okkal feltételezhetjük azonban, hogy érintkeztek a helyi lakosság egy részével (legalábbis képviselőivel). Segítségükre lehettek a falu, illetőleg a birtok nevének (ez utóbbi határpontjainak) lejegyzésében – csupán a nem lakott helyek között van név nélkül említett birtok –, ám e neveket a tisztviselők (legalább részben) más forrásból is ismerhették. Az adományozás ugyanakkor az ott lakók életére is hatást gyakorolhatott: vagy csupán

¹¹¹ Vö. ÉRSZEGI (1986b: 42): „Az írni tudáson (...) nem pusztán a másolás technikáját elsajátító írnok tudását értjük, hanem az író-olvasó rétegnek azt a tudását, amely magában foglalja nemcsak a betűk kivitelezésének képességét, hanem az önálló fogalmazást, sőt az ügyintézés.” (Vö. még UÖ 2003: 106.)

más feltételekkel használhattak bizonyos javakat (vö. TA. „turku taváig [...], mely tónak egyik fele a népet, a másik fele viszont az egyházat illeti”), de az is előfordult, hogy az itt élők az új birtokos szolgálatába kerültek (vö. TA. „Mindezek mellett ennek az egyháznak a szolgálói is ide tartoznak földjeikkel és halászhelyeikkel együtt, amelyeket korábban másokkal együtt közösen birtokoltak”). E várható változásokat pedig feltehetően már a határjárás idején közölték a helyben lakókkal, azaz minden valószínűség szerint nem „titokban” jelölték ki, illetve írták össze a határokat.

Ez az első szóbeli érintkezés bizonyosan az ott élők anyanyelvén történt, esetleg tolmács útján, vagy – a feljegyzett és az oklevélbe került magyar nyelvi anyag minősége alapján sokkal valószínűbben – közvetlenül. Ennek a megelőző szóbeliségnek részben lenyomatai az alapítólevél magyar szórványai. (A szóbeli előzményektől való függésre vö. még BALÁZS 1989: 103.)

A birtokhatárokat kijelölő és feljegyző tisztviselők természetesen tudatában voltak annak, hogy jegyzeteikből latin nyelvű oklevélszöveg fog készülni, így a „latinosítás” már ekkor megkezdődhetett: egyes helynevek esetleg már ekkor részben vagy egészen latinul kerülhettek a feljegyzett nevek közé.

A köztes anyanyelvűség. – Az oklevél fogalmazása, egybeszerkesztése természetesen latin nyelven történt. A magyar anyanyelvűség jelenlétével azonban e fázisban is számolnunk kell. Gondolhatunk egyfelől a latin szövegbe illesztendő vernakuláris nyelvi elemekre, illetve ezek anyanyelvtudatot mozgósító pszicholingvisztikai közegére (vö. HOFFMANN 204b: 13), másfelől pedig megfigyelhetjük, hogy a latin szöveg (ezen belül jellemzően a dispositio) egyes helyein „átüt” az anyanyelvűség. A magyar anyanyelvű fogalmazó ugyanis többször alkalmaz olyan nyelvi, szövegformálási megoldásokat (magyaros szórend, mondatfűzés stb.), amelyek az anyanyelvi interferencia hatására utalnak. TARNAI ANDOR megállapítása talán az anyanyelvűség átsugárzására is vonatkoztatható, amikor legkorábbi okleveleinkről mint „egyéni erőfeszítést eláruló diplomák”-ról beszél (1984: 21).

A második szóbeliség. – Az alapítás ünnepélyes aktusa (vö. ÉRSZEGI 2007: 48), a birtokba iktatás, illetve az esetleges későbbi jogügyletek során az oklevelek magyarul szólaltak meg. Ezen alkalmakkor a latin iratok tartalmának értelem vagy szó szerinti szövegű visszaadása a notárius feladatkörébe tartozott (vö. BALÁZS 1989: 102).

A fordítást-tolmácsolást végző notáriusnak nem volt könnyű feladata. Fordítás közben ügyelnie kellett, hogy a latin és a magyar szöveg minél pontosabban fedje egymást. Fontos követelmény volt az is, hogy a magyar szövegbe lehetőleg ne

keveredjenek latin szavak, hiszen az érdekelt hallgatóság ezeket nem értette volna (vö. TARNAI 1981: 19).

A hivatásos írástudó réteg egyházi és világi szóbelisége – és ide tartozik a latin oklevelek anyanyelvi tolmácsolása is – a középkori szóbeliség második rétegét alkotja. Ez az ún. m á s o d i k s z ó b e l i s é g feltétlenül latin hatás alatt állt: formulái az idegen nyelvre vezethetők vissza. Ezen belül természetesen más a prédikációk latintól való függése, melyek nem feltétlenül közvetlen fordításai az eredetinek (vö. például Halotti beszéd), és ismét más az oklevelek magyar szóbelisége, ahol a jogi értelemben vett pontosság és világosság a legfőbb követelmény.

E másodiknak nevezett szóbeliség azonban nem csupán függ a latin „eredetitől”, de ellenőrző funkciót is gyakorol a magyar szóbeli változat fölött. A magyar kifejezések – különösen a diplomatikai gyakorlatban – soha nem függetlenedhetnek annyira a latintól, hogy ennek következtében módosult tartalommal telítődjenek. Az ilyenfajta eltérés ugyanis jogsértés gyanúját kelthette volna (a liturgiával összefüggő szóbeliségben pedig az eretnokségét). Mégis minden formulának vagy formulaszerű fordulatnak eléggé hajlékonynak (variálhatónak) kellett maradnia, mert elsősorban az alkalmazás helye és módja, s nem annyira a szó szerinti azonosság volt a használati jogosultság döntő kritériuma. (Minderről részletesen: TARNAI 1981: 19–21.)

Ez az értelmiség, mely latinul írt, de magyarul tolmácsolta, nyilvánvalóan önkéntelenül egyfajta c s o p o r t n y e l v e t is létrehozott, mely a közvetlen források hiányában csupán áttételesen vizsgálható (vö. TARNAI 1984: 236–239).

Az alapítólevél latin nyelvének, illetve stílusának megítélése nem egységes. A kutatók egy része az oklevél szövegét kifogástalan, tökéletes latinsággal megírt, „kiváló”, sőt „nagy stílusművészettel” megalkotott fogalmazásnak tartja, így például MELICH (1934: 12–13, 44) vagy ifj. HORVÁTH JÁNOS (1954: 308), míg mások szerint a szöveg gyenge, sőt „meglehetősen primitív” nyelvi produktum (pl. PAULER 1899: 96; ÓmOlv. IX–X). Mi lehet az oka ennek a végletes véleménykülönbségnek?

PAIS DEZSŐ érzékeli a kettősséget („egyiket sem tudom teljességében elfogadni”, 1955a: 6), magyarázattal azonban nem szolgál, s úgy tűnik, inkább az utóbbi vélemény felé közelít: „Az oklevél latinságát nem értékelném magasra (...). Az alapítólevél »narratio« részének¹¹² fogalmazása, alakítása bizony nehézkesség és darabosság benyomását keltheti” (1955a: 6).

Az oklevél keretszövegének stílusa. – Az oklevél diplomatikai szerkezetétől ezúttal eltekintve e fejezetben stilisztikai alapon nevezem *keretszöveg*-nek az oklevél dispositión kívül eső valamennyi szerkezeti egységét (kivéve a clausula rész nem formuláris pertinentia szakaszát, továbbá az aláírók nevének sorát, ezek ugyanis a dispositio nyelvi képét tükrözik). A keretszöveg stílusának legfontosabb jellemzőit az alábbiakban foglalhatjuk össze.

Az arengát, a narratiót és a datatiót stilisztikai szempontból általánosan jellemzi a *periodus* (körmondat), a *copia verborum* (szóbőség) és a *varietas* (változatosság). A szóbőséggel összefüggően megfigyelhetjük az *enumeratiót* (felsorolást): „consilio – prudentia – industria”; „in terris cultis & incultis in uineis in agriculturis in seruis in ancillis in equis in bubus & ouibus & porcis in apibus”. Ugyancsak itt említendők az *amplificatio* (szóhalmazozás szinonimákkal) példái: „doctores philosophi”; „strenue & indefesse”; „inscii inmemoresque”. Ide kapcsolandó továbbá a *tautologia* (ismétlés más szavakkal): „obliuionis leuitatibus (...) inmemoresque crediderunt”. Az arenga *climax* szal (fokozással) indul: „per ignauiam – seu per neglegentię culpam – sepissime etiam

¹¹² A korábbi szerzők a *narratio* alatt rendre a *dispositio*-t értik, esetleg a két szerkezeti részt együtt.

per secularis rei curam (...) perituram”, de nem idegen tőle a retorikai célzatú grammatikai fokozás sem: „Id ergo quia *utile* ipsis uisum est & *bonum* cunctis modernis sapientibus *utilius* id ipsum uideatur & *optimum*. Ez utóbbi részlet egyben a *paralellismus* (párhuzamos szerkesztés) szép példája is.

A *rímes próza* a 12. század végéig az oklevelek művészi stílusának ismérve (melyet ezután a ritmikus próza vált fel). A rímelő mondatok és részmondatok (kólonok) rendszeren nagyjából azonos hosszúságúak és szerkezetűek. A (rész-) mondatok végső szótagjai a középkori, illetőleg egyházi kiejtés figyelembevételével rímelték egymással (SZOVÁK 1997. *rímes próza*; vö. STRECKER 1929: 31, 37; ÉRSZEGI 1986b: 40, 2003: 104). Feltétlenül ki kell emelnünk az alapítólevél arenájának gyönyörű rímes prózáját:

Quoniam nonnulli mortalium
 plerumque hebetati mente
     siue per ignauiam •
 seu per neglegentię *culpam* •
     sepissime etiam
     per secularis rei curam •
 non multo post tempore perituram •
     quę uiderant
     & audierant
 obliuionis leuitatibus inscii •
 inmemoresque crediderunt •
     doctores • *philosophi* •
     patresque *nostri*
     quamplurimi
     consilio • *prudentia* •
     suaque inuenerunt *industria* •
 ut quicquid humanę filii propaginis ratum fieri decernerent •
     per manus scriptorum
     iugi studio *litterarum*
     memoriis conmendarent •
     ne per cariosam uetustatem •
     poss& *deleri* •
     apud *poster*i
     successores *ęui* •
 Id ergo quia *utile* ipsis uisum est & *bonum* •
 cunctis modernis sapientibus *utilius* id ipsum uideatur • & *optimum* •

Szólnunk kell még egy megkapó költői alakzatról, mely egyben az i n t e r t e x t u a l i t á s szép példája oklevelünkben. Az arenga *per cariosam uetustatem* kifejezéséről van szó. A szöveg arról értekezik, hogy azért szükséges a szóbeli megállapodások rögzítése „maradandó írásműben”, nehogy az *korhadó öregsége okán* a későbbi korokra semmivé foszoljék.

A latin *cariosus* melléknév elsődleges jelentése 'korhadt, szúette (fából készült tárgy); odvas {fog}'. Az egyébként nem gyakori szó szakszóként a klasszikus mezőgazdasági szakirodalomban is előfordul: a *terra cariosa* szó szerkezetét Cato (*De agricultura* 5, 34, 37), Columella (*De re rustica* II, 4.) és Plinius (*Naturalis historia* XVII, 34) műveiben 'likacsos, porhanyós, darabos, felázott föld' jelentésben áll, amely jelentések összekapcsolása ('porhanyós' és 'felázott') első megközelítésben nem feltétlenül érthető. Itt a földművelési szakszókincs kifejezéséről van szó. Nyári melegben, ha kevés eső esik (például egy rövid zápor), a csapadék az egyébként kiszikkadt termőföld tetejét átáztatja, a víz azonban nem jut mélyebbre, a talaj ott porhanyós marad. Ebben az állapotban megművelésre alkalmatlan, ha kapával belevágunk, rátapad, a kiemelés helyén pedig porzik.

A *carior* melléknev költői alkalmazása a klasszikus ókori költészetben is előfordul, például Ovidiusnál: „quid precer iratus, nisi vos *carior* senectus / rodat et immunda sit alba situ” (Amores I, 12, 29–30); Gaál László fordításában: „Mit mondjak haragomban? – Egyen meg a *redves* öregség, / és mocskos viaszod fesse fehérre penész” (Ovidius: Szer. 29). A szókapcsolat a prózai szórendű „az öregség redvessége” kifejezésnek felel meg, a birtokos szerkezetben ok-okozati kapcsolatot fedezhetünk fel: az öregség teszi „redvesse” az embert. A birtokos jelzős szerkezetet „tulajdonságjelzős” szerkezetté átalakító *i n v e r z i ó* (vö. MARTINKÓ 1993) teszi a szókapcsolatot poétikai tekintetben hatásossá.

Hasonlóan alkalmazza a kifejezést a világmindenségre temetési himnuszában a Kr. u. 4–5. század fordulójának keresztény költője, Prudentius. A himnuszban a *cariosa vetustas* 'porladó, korhadó öregség, azaz hosszú idő' a végéhez érkezett, pusztulásra megérett, „előregedett” világ végső korszakára utal (Cathemerinon 10, Hymnus ad exequia defuncti 141–148):

„Non, si *cariosa vetustas*
dissolverit ossa favillis,
fueritque cinisculus arens
minimi mensura pugilli,

Nec, si vaga flamina et aerae
vacuum per inane volantes
tulerint cum pulvere nervos,
hominem periisse licebit.”¹¹³

¹¹³ Prudentius: Cath. 120. A részlet Szentgyörgyi Rudolf fordításában:

„Mert nem, ha a foszladozó vég
csontunk porlasztja parázspan,
s testünk izzó hamuvá lesz –
kicsi gyermeki kézben is elfér;

És nem, ha a semmibe szálló
lágyszellő, kósza fuvallat
már szertereptí porunkat:
elveszni nem enged az Isten.”

A *cariosa* jelző alapítólevélbeli említését elvből az oklevél anyagára is lehetne érteni, eszerint az oklevél hártájára lehetne „porlado”. Ezzel ellentétben éppen az oklevél (az írásbeliség) biztosítja a megállapodás örök érvényét, szemben a „szétporló”, múlékony, a hosszú idő alatt szertefoszló emlékezettel.

A dispositio nyelvi megformáltsága. – A fentiekhez képest a rendelkezés nyelve jóval egyszerűbb, nehezkesebb, iskolásabb. (Vö. legutóbb ÉRSZEGI 2007: 49–50.)

¹¹⁴ A himnusz egyes részei a mozarab liturgiában lelhetők fel a halotti zsoltosza elemeiként (l. Prudentius: Cath. 193).

prenotavimus] (38. sor), 'előzőkben feljegyeztünk'; esetleg: *brokina* [e helyett: *brekina*]. – 7. Az abbreviatúra elmaradása, felesleges kitétele, tévesztése: *pscriptum* [e helyett: „*prescriptum*”] (10. sor), '(fent) nevezett' [ti. helyet]; „*eadem insulam*” [e helyett: *eadem insula*] (10. sor), '(ugyan)azon a szigeten'; „*Arbusta (...) quamp-lurima [prae x] per circuitum iacentia*” (20. sor) 'Jó néhány körös-körül fekvő csalitot'. – 8. A szórend értelemzavaró tévesztése: „*in qua eadem insula*” [e helyett: „*in eadem insula in qua*”] (10. sor), 'azon a szigeten, ahol'. – 9. Nyilvánvaló ragozási tévesztések: „*Signum Clementi*” [e helyett: *Clementis*] (56. sor), 'Kelemen jele'; „*Celu minister*” [e helyett: *ministri*] (62. sor), 'Celu minister' [ti. jele] stb.

Mindezekén túl átüt a szövegen a bonyolult szerkezettel való küszködés, amint például megfigyelhető a „Kesztlőrcről Fehérvárra menő hadút” (31. sor) szerkesztése esetében (vö. SZENTGYÖRGYI 2007: 25), illetőleg a faddi birtok határpontjainak (32–33. sor) feljegyzésében (vö. SZENTGYÖRGYI 2008a 30–31). Számos helyen módosítja a latin szórendet a magyar nyelvi interferencia, vö. „*ad kangrez uiam*” (32. sor), 'a kangrez útig'; „*bonus rex*” (43. sor), 'a jó király'; „*aratra XX cum LX mansionibus Vinitores cum uineis XX*” (48. sor), '20 ekealja föld 60 háznéppel, 20 szőlőműves szőlőikkel'. (Hasonlóképpen a hátlapon: „*de armento regali L poléros*”, 'a királyi ménesből 50 csikó'.)

Általánosan elmondható továbbá a szerényebb nyelvi-stilisztikai igényesség: „*in quo transitus est populorum*” (14. sor), szó szerint: 'amelyen a népek átkelője van'; „*ab eodem huluoodi quicquid est usque ad monticulum*” (15. sor), szó szerint: 'ettől a huluoodi-tól ami (csak) van a kis hegyig'; stb.

A stílusbeli különbségek lehetséges magyarázata. – KRISTÓ teljesen kizártnak tartja, hogy „ugyanaz a fogalmazó, aki az arengát »nagy stílusművésszettel« (...) írta meg, a *formula pertinentiarum*-ban¹¹⁵ elfelejtette volna pár mondattal feljebb csillogtatott tudását” (1970: 209–210). Hasonlóképpen MEZEY LÁSZLÓ: „[a birtokok és szolgáltatások összeírását tartalmazó cartulák] szinte nyersen és nem cancelláriszerű dispositio-formulázással kerültek be az oklevélbe” (1966: 4–5).

Elvben lehetséges, hogy a keretszöveg közvetlen segítséget nyújtó formuláskönyvekből (formuláriumokból) született, ugyanakkor ezek használatának feltételezése – legalábbis magyarországi viszonylatban – egyes vélekedések szerint anakronisztikus¹¹⁶. Mindazonáltal a formulázás kezdetektől fogva jelen van oklevelezési gyakorlatunkban. Ha Miklós püspök külföldről érkezett, persze hozhatott magával efféle gyűjteményeket, de sokkal valószínűbben feltételezhetjük tanultságának és műveltségének olyan fokát – nem is ok nélkül: ennek híján ugyanis

.....
¹¹⁵ Értsd: a dispositióban.

¹¹⁶ TARNAI utal arra, hogy az általános vélekedés szerint formuláriumok Magyarországon csak a 13. század második felétől voltak használatban (1981: 16; vö. 1984: 21).

aligha lehetett volna ez időben a királyi udvar notáriusa –, hogy ilyen közvetlen segédeszközökre már nem is igen volt szüksége. Ebben az esetben ugyanakkor – ha az oklevél teljes szövegének összeállítója egyazon személy lenne – teljesen érthetetlen lenne a dispositio gyenge szövegezése. Ámde az is nehezen elképzelhető, hogy egy magyar anyanyelvű fogalmazó, aki a dispositio szövegrészénél olyan hibákat követ el, mint amiket fentebb soroltunk, akár formuláskönyvek anyagából ilyen tökéletesen csiszolt keretszöveget tudott volna – természetesen aktualizálva – összeállítani, egyetlen másolási, ragozási, egyeztetési stb. hiba nélkül.

BALÁZS a magyar szóbeliségtől való függésre vezeti vissza a két rész stiláris különbségeit (1989: 103), mely szempontként figyelemre méltó, de semmiképpen nem kielégítő magyarázat.

A megoldás lehetőségét KOMJÁTHY MIKLÓS kínálja – mellyel lényegében egyet is érthetünk –, aki szerint „az oklevél ma ismert fogalmazata két részre oszlik, a szorosan vett rendelkező és az azt bekeretező részekre”. Majd tovább: „aki az arengát írta, jól tudott latinul”, míg „az oklevélnek a birtokadományokat felsoroló része döcögő nyelvvel, rosszul egyeztetett szerkezeteivel, rengeteg vulgáris kifejezésével csak olyan embertől származhatott, akinek a latin nyelven való írás¹¹⁷ nem volt mindennapi kenyere” (1955: 30–31; vö. KRISTÓ 1970: 210).

Nem elképzelhetetlen, hogy András király a Szent István-i mintát követő államszervező munkájában a kancellária újjászervezésére is gondolhatott (a Szent István-i kancelláriáról: FEJÉRPATAKY 1887: 10–18; SZENTPÉTERY 1930: 41; MEZEY 1966: 4 stb.), így nem kizárt, hogy scriptorunk az idegen földről érkezett mesternek (Miklós püspöknek) a latin nyelvet és az oklevélírás művészetét elsajátítani igyekvő, magyar anyanyelvű tanítványa. Az ugyanis természetes gyakorlatnak számított, hogy a külföldről érkezett „tudósok” az itthoniak közül „társakat” neveltek (vö. HORVÁTH [id.] 1931: 19). (Az „ars notaria” későbbi gyakorlatához l. TARNAI 1984: 62–69.)

Számunkra mindez azt jelenti: a magyar szórványokban bővelkedő oklevélrész fogalmazója minden bizonnyal magyar anyanyelvű lehetett.

Az alapítólevél szövegezése. – Még egy, a nyelvi megformáltsággal összefüggő grammatikai-stilisztikai jellemzőre ki kell térnünk: a szövegezésre (l. SZENTPÉTERY 1930: 21). Az alapítólevél szövege lineárisan két részre tagolódik, ezúttal az objektív és a szubjektív szövegezés mentén.

A stilisztikai értelemben vett keretszöveg dispositio előtti része (narratio) teljes egészében objektív szövegezésű. Az oklevéladó királyról (az őt nem említő arenga után) következetesen E/3. személyben történik említés: *Unde itaque*

.....
¹¹⁷ Értsd természetesen: „latinul fogalmazás”, vö. HORVÁTH (id.) 1931: 16–17.

(...) *Andreas* (...) *edixit* 'Ézért tehát (...) András (...) elrendelte' stb. Hasonlóképpen folytatódik a dispositio teljes szövegegységén keresztül: *Tradidit* (...) *rex* 'Átadta (...) a király' stb., annak végéig, ahol az adományozó király ismételtlen felemlítettetik: *bonus rex* (...) *addidit* 'a jó király (...) átadta'. Érdeemes megfigyelni, hogy az uralkodó kifejezett említése keretbe zárja egyfelől magát a dispositiót (9–10. és 43–44. sor), másfelől e terjedelmes első rész egészét is (6–7. és 43–44. sor).

A dispositio végeztével, a clausula elejétől azonban (ezt a részt korábban egyfajta „második narratiónak” neveztük) a szöveg átvált szubjektív szövegezésűre, az adományozó immár (királyi többes számot használva) T/1. személyben beszél önmagáról: *aggregauimus (...) contulimus (...) tradidimus* (45–55. sor) ’gyűjtöttünk össze [hívtunk meg] (...) gondoskodtunk (...) átadtunk [rendelkezésére bocsátottuk]’. (Az aláírások és a datatio szerkesztése – ez utóbbi objektív szövegezése passzívummal történik – e szempontból indifferens, csak úgy mint az oklevél élén a protocollum.)

A kétféle szövegezés egyetlen oklevél belüli előfordulása nem feltétlenül idegen a középkori oklevélszövegezési gyakorlattól (SZENTPÉTERY 1930: 21), mindazonáltal másként ítéltethjük meg, ha e szerkezetek összekeverednek (ez esetben interpolációra gyanakodhatunk, vö. pl. DHA. 37), illetve ha a szövegben világosan elkülönül a két szerkesztési típus. (Különösen, ha a grammatikai alanyváltás szerkezeti egységek határán történik meg, amint a Tihanyi alapítólevél esetében is.)

Ez a csupán grammatikai, nem logikai (de stilisztikailag feltétlenül figyelemre méltó) alanyváltás esetleg még közelebb vihet bennünket a középkori oklevél-kiállítás egyes részleteinek rekonstrukciójához.

Elképzelhető lenne ugyanis, hogy a notarius és a fogalmazó (*dictator*) külön-külön dolgozik, munkájukat pedig a tisztázat készítője, a scriptor egyesíti. A megfigyelt jelen-ség fényében azonban inkább valószínűsíthetjük, hogy a fogalmazvány (is) „lineárisan” készülhetett. S míg a dictator (a fogalmazványon) mintaként tekint a mester (a notarius) objektív szövegszerkesztésére, addig a notarius által később fogalmazott (lényegében az új narrációval induló, szubjektív fogalmazású) részek a korábbi szövegrészekről függetlenül készülhettek (ebbe aztán szintén a dictator illesztette a pertinentia rész-letes felsorolását). Ezt látszik erősíteni az is, hogy a szubjektív szövegezésű „második narratio” első állományát megelőző *ibidem* ’ugyanazon a helyen’ nem az előtte említett helyre, hanem az első narrációra utal vissza. (Az *eschatocollum* – benne az ismét eltérő szövegezésű datációval – már nem feltétlenül került rá a fogalmazványra, legalábbis az 1211. évi Tihanyi összeírás fogalmazványa esetleges párhuzamként ezt sejteti.)

AZ ALAPÍTÓLEVÉL MINT ANYANYELVI REPREZENTÁCIÓ

A nyelv változatokban él. A 11. század magyar nyelvének is voltak – mert nyilvánvalóan voltak – területi és társadalmi változatai. Nem haszontalan tehát feltenni a kérdést: kinek, kiknek a nyelvét és nyelvhasználatát reprezentálják az alapítólevél magyar nyelvi elemei?

Az alapítólevél szerzőségének kérdése – az általános művelődéstörténeti, történelmi érdeklődésen túl – nyelvünk múltjának kutatóját leginkább azért foglalkoztatja, mert a nyelvemlék magyar nyelvi elemei szükségszerűen más nyelvtörténeti megítélés alá esnek, ha anyanyelvi, vagy ha idegen ajkú lejegyzőtől származnak.

Azt a hagyományos vélekedést, miszerint a Tihanyi alapítólevél egyetlen személy szellemi terméke, már az oklevél keletkezési körülményeiről szólva elvetettük. Az elkészült hiteles oklevélre kizárólag mint többlépcsős, több különböző funkcionáriust mozgósító jogi procedúra eredményére tudunk tekinteni. Ez nem csupán diplomatikai, de nyelvi következményeiben is figyelembe veendő szempont.

Az alapítólevél stílusának vizsgálata során megállapítottuk, hogy a bevezető és befejező rész (a stilisztikai, nem szerkezeti értelemben vett „keretszöveg”) összeállítója minden bizonnyal nem ugyanaz a személy. A dispositio, a birtokadományoknak a határjárások nyomán történt leírása – amely oklevélszakaszban a magyar nyelvű szórványok nagy része szerepel – minden bizonnyal a latinban kevésbé otthonosan mozgó, magyar anyanyelvű fogalmazó nyelvi produktuma. Kérdés azonban, hogy a magyar nyelvi adatok kétségtelenül az ő anyanyelvét, nyelvhasználatát tükrözik-e?

Az alapítólevél létrejöttében – láttuk korábban – számos közreműködő vállalt szerepet. Joggal tesszük fel tehát a kérdést: kinek, kiknek a nyelvét reprezentálják az oklevél latin szövegében megőrzött magyar nyelvi adatok?

A határjárás során közreműködhetett a helyben élő lakosság néhány képviselője. BENKŐ LORÁND említi, hogy az oklevelek összeállítói „lehetőleg híven igyekeztek visszaadni azt a kiejtést, amelyen a kérdéses neveket azon a vidéken nevezték, ahol előfordultak” (1957: 38). Lehetséges, hogy az oklevél

hártyáján az általuk – a saját nyelvjárásukban – közölt nyelvi adatok (vö. pl. *fee ~ fehe*) maradtak fenn?

A határjáró tisztviselők (*ministri regis*) talán egyet-mást rögtön latinul jegyezték fel (ezek a magyar nyelvi emlékezet számára örökre elvesztek), de számos nevet valószínűen úgy rögzítettek, ahogy ők maguk értették, esetleg később felidéztek: anyanyelvükön, saját nyelvváltozatuk szerint. A magyar nyelvi elemek tehát az ő nyelvük-nyelvváltozatuk reprezentánsai lennének?

Ugyancsak feltételezhető, hogy e nyelvi elemeket a *dispositio anyanyelvű fogalmazójának* nyelvi készsége és kompetenciája sem hagyta érintetlenül (mert kétségkívül anyanyelvű: igazolja ezt a számos, részben már említett nyelvi interferencia-jelenség). Az oklevél szövegében érvényesülhettek saját nyelvváltozatának egyes jellemzői akár a névszerű körülírások szerkesztése, akár az esetleges egységesítési törekvések, de közvetlenül a szórványok szövegbe illesztésének folyamatában is.

Végezetül a fogalmazványról tisztázatot készítő *scriptor* szintén alakíthattott a szövegen (akár az anyanyelvi szórványokon is), amint ehhez hasonló eljárás tanulmányozható például az 1211. évi Tihanyi összeírás fogalmazványának és hiteles példányának összevetése által.

A felsorolt anyanyelvi rétegeket csupán az oklevél hiteles példányának a birtokában (a feljegyzések és a fogalmazvány hiányában) nemigen van esélyünk elkülöníteni. Így végső soron nem is igen válaszolható meg a feltett kérdés: „Kinek, kiknek a nyelvét reprezentálják az alapítólevél szórványai?” Az azonban kétségtelen, hogy az anyanyelvünkön fennmaradt nyelvi elemek magyarul beszélő (minden bizonnyal magyar anyanyelvű) nyelvhasználók nyelvi produktumai.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- AASS. = *Acta Sanctorum* 1–67. Ed. IOANNES BOLLANDUS et alii, Société des Bollandistes. Antverpiae, Bruxellis etc., 1643–1940.
- AASS. OSB. = *Acta Sanctorum Ordinis Sancti Benedicti* 1–9. Collegit LUCAS D'ACHERY, cum eo edidit JOHANNES MABILLON. Lutetiae Parisiorum, 1668–1701.
- Ann. OSB. = *Annales Ordinis Sancti Benedicti* 1–6. Auctore JOHANNE MABILLON. Lutetiae Parisiorum, 1703–1739.
- AO. = *Anjoukori okmánytár* 1–7. [1–6.] Szerk. NAGY IMRE. MTA, Budapest, 1878–1891. [7.] Szerk. TASNÁDI NAGY GYULA. MTA, Budapest, 1920.
- ÁrpLeg. = *Árpád-kori legendák és intelmek*. Szerk. ÉRSZEGI GÉZA. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1983.
- ÁrpOkl. = *Árpád-kori oklevelek 1001–1196*. Főszerk. GYÖRFFY GYÖRGY. Balassi Kiadó, Budapest, 1997.
- ÁÚO. = *Árpád-kori új okmánytár* 1–12. Közzéteszi WENZEL GUSZTÁV. [1–9.] Pest, [10–12.] Budapest, 1860–1874.
- ÁzsiaLex. = *Terebess Ázsia Lexikon*. <http://terebess.hu> (2014. 07. 01.)
- BALÁZS JÁNOS 1989. A latin a Duna-tájon. In: Uő szerk., *Nyelvünk a Duna-tájon*. Tankönyvkiadó, Budapest. 95–140.
- BALOGH ALBIN 1957. A tihanyi alapítólevél mint XI. századi művelődési kapcsolataink emléke. *Magyar Nyelv* 53: 35–42.
- BÁRCZI GÉZA 1944. A tihanyi alapítólevél hangjelölése. *Magyar Nyelv* 40: 313–330.
- BÁRCZI GÉZA 1951. *A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék*. Nyelvészeti Tanulmányok 1. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BÁRCZI GÉZA 1959. A 900 éves Tihanyi Alapítólevél. In: LÓRICZE LAJOS szerk., *Iskolai nyelvművelő*. Tankönyvkiadó, Budapest. 18–28.
- BARTAL = ANTONIUS BARTAL, *Glossarium mediae et infimae Latinitatis Regni Hungariae*. B. G. Teubner, Lipsiae, 1901.
- BATTELLI, GIULIO 1965. *Acta pontificum*. Edizione seconda aucta. Città del Vaticano.
- BATTELLI, GIULIO 2002. *Lezioni di paleografia*. Quarta edizione. Libreria Editrice Vaticana, Città del Vaticano.
- BATTYÁN, IGNATI 1795–1827. *Leges ecclesiasticae Regni Hungariae, et provinciarum adiacentium* 1–3. Opera et studio IGNATII comitis de BATTYÁN. Albae-Carolinae (Gyulafehérvár), Claudiopoli (Kolozsvár), 1795–1827.

- BENDEFY LÁSZLÓ – V. NAGY IMRE 1969. *A Balaton évszázados partvonalváltozásai*. Műszaki Könyvkiadó, Budapest.
- BENKŐ LORÁND 1957. *Magyar nyelvjárástörténet*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- BENKŐ LORÁND 1977. A legkorábbi magyar szövegemlék-csoport. *Magyar Nyelv* 73: 130–146, 288–302.
- BENKŐ LORÁND 1980. *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BENKŐ LORÁND 1998. *Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BENKŐ LORÁND 2003. *Beszélnek a múlt nevei. Tanulmányok az Árpád-kori tulajdonnevekről*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BENKŐ LORÁND szerk. 1967. *A magyar nyelv története*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- BENKŐ LORÁND – K. SAL ÉVA szerk. 1976. *Az etimológia elmélete és módszere. Az 1974. augusztus 22. és 24. között rendezett nemzetközi konferencia előadásai*. Nyelvtudományi Értekezések 89. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BERTÉNYI IVÁN 2003. Pecsétan. In: Uő szerk. 2003: 241–263.
- BERTÉNYI IVÁN szerk. 2003. *A történelem segédtudományai. A történettudomány kézikönyve* 1. Osiris Kiadó, Budapest.
- BOLLA ILONA – ROTTLER FERENC szerk. 1967. *Szemelvények az 1526 előtti magyar történelem forrásaiból* 1. Tankönyvkiadó, Budapest.
- BÓTA LÁSZLÓ 1956. Horváth János: *Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái című doktori disszertációjának vitája*. A vitát összefoglalta: BÓTA LÁSZLÓ. MTA Nyelv- és Irodalomtudományi (I.) Osztályának Közleményei 8: 305–319.
- BÖLCSKEI ANDREA – N. CSÁSZI ILDIKÓ szerk. 2008. *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai. Balatonszárszó, 2007. június 22–24.* A Károli Gáspár Református Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének Kiadványai 1. Károli Gáspár Református Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, Budapest.
- CAH. = *Chartae antiquissimae Hungariae ab anno 1001 usque ad annum 1196*. Composuit GEORGIUS GYÖRFFY. Monumenta Medii Aevi. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1994.
- CH. = *Collectio Hevenesiana*. Kézírtas oklevélgyűjtemény. Egyetemi Könyvtár, Budapest.
- CK. = *Collectio Kaprinayana*. Kézírtas oklevélgyűjtemény. Egyetemi Könyvtár, Budapest.
- CONSTANTINOVITSNÉ VLADÁR ZSUZSA 2005. *A latin nyelvű magyar nyelvészeti irodalom terminusai*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- CP. = *Collectio Prayana*. Kézírtas oklevélgyűjtemény. Egyetemi Könyvtár, Budapest.
- CZOBOR BÉLA 1901. Egyházi szerelvények Szent István király korában. *Századok* 35: 1009–1037.
- CSÓKA J. LAJOS 1967. *A latin nyelvű történeti irodalom kialakulása Magyarországon a XI–XIV. században*. Irodalomtörténeti Könyvtár 20. MTA Irodalomtörténeti Intézete – Akadémiai Kiadó, Budapest.
- DAP. = *Documenta Artis Paulinorum. A magyar rendtartomány monostorai* 1–3. Anyagát gyűjtötte: GYÉRESSY BÉLA ÁGOSTON, a bevezetést és a fejezetek előszavát írta: HERVAY FERENC LEVENTE. A MTA Művészettörténeti kutatócsoportjának forráskiadványai 10, 13–14. Kézirat. MTA, Budapest, 1975–1978.

- DERI BALÁZS 2001. *A rész és az egész. Prudentius Cathemerinon című himnuszciklusának szerkezete.* Argumentum Kiadó, Budapest.
- DHA. = *Diplomata Hungariae antiquissima. Accedunt epistolae et acta ad historiam Hungariae pertinentia* 1. *Ab anno 1000 usque ad annum 1196.* Edendo operi praefuit GEORGIUS GYÖRFFY. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992.
- DÖMÖTÖR ADRIENN 2006. *Régi magyar nyelvmemlékek.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- DU CANGE = *Glossarium mediae et infimae Latinitatis.* Conditum a CAROLO DU FRESNE domino DU CANGE [...] et alii, 1–10. Ed. nova a Leopold Favre, Niort, 1883–1887.
- ERDÉLYI LÁSZLÓ 1906a. *A tihanyi apátság kritikus oklevelei.* Székfoglaló értekezés. Értekezések a történeti tudományok köréből 21/3. MTA, Budapest.
- ERDÉLYI LÁSZLÓ 1906b. *A tihanyi apátság kritikus oklevelei.* Kivonat Erdélyi László I.[evelező] tag június 18-án tartott székfoglaló értekezéséből. *Akadémiai Értesítő* 17: 596–607.
- ERDÉLYI LÁSZLÓ 1908. *A tihanyi apátság története. Első korszak. Az apátság önállósága. 1055–1701.* A pannonhalmi Szent-Benedek-rend története 10. Stephaneum Nyomda Rt., Budapest. [Adattárként hivatkozás: PRT. 10.]
- ÉRSZEGI GÉZA 1978. A középkor. Tolna megye a honfoglalástól a mohácsi csatáig. In: K. BALOGH JÁNOS szerk., *Évszázadokon át. Tolna megye történetének olvasókönyve* 1. Tolna Megyei Levéltár, Szekszárd. 9–97.
- ÉRSZEGI GÉZA 1986a. Oklevéltan. In: KÁLLAY szerk. 1986: 12–28.
- ÉRSZEGI GÉZA 1986b. Paleográfia. In: KÁLLAY szerk. 1986: 29–42.
- ÉRSZEGI GÉZA 1993. A tihanyi alapítólevél [latin szöveg és fordítás]. In: SZ. FARKAS ARANKA szerk., *A tihanyi alapítólevél.* F. Szelényi Ház, Veszprém. 1–4.
- ÉRSZEGI GÉZA 1994. Ég és föld királynője, Mária. In: DRASKÓCZY ISTVÁN szerk., *Scripta manent. Ünnepi tanulmányok a 60. életévét betöltött Gerics József tiszteletére.* ELTE, Budapest.
- ÉRSZEGI GÉZA 1996. A jáki monostor felszentelésének napja. In: BERTÉNYI IVÁN – DÓKA KLÁRA szerk., *Magyar Egyháztörténeti Évkönyv 2. Bogyay Tamás emlékére.* Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Alapítvány, Budapest. 109–114.
- ÉRSZEGI GÉZA 1997a. Oklevéltan. In: HARGITTAY szerk. 1997: 28–44. (= ÉRSZEGI 1986a.)
- ÉRSZEGI GÉZA 1997b. Paleográfia. In: HARGITTAY szerk. 1997: 45–58. (= ÉRSZEGI 1986b.)
- ÉRSZEGI GÉZA 2003. Paleográfia. In: BERTÉNYI szerk. 2003: 95–125.
- ÉRSZEGI GÉZA 2004. A Tihanyi alapítólevél [latin szöveg és fordítás]. In: UŐ szerk. 2004: 1–4.
- ÉRSZEGI GÉZA 2007. A Tihanyi alapítólevél diplomatikai szempontból. In: UŐ szerk. 2007: 45–60.
- ÉRSZEGI GÉZA 2009a. Tihanyi alapítólevél. In: MADAS szerk. 2009: 212–213.
- ÉRSZEGI GÉZA 2009b. A tihanyi apátság birtokösszeírása. In: MADAS szerk. 2009: 214–215.
- ÉRSZEGI GÉZA 2013. II. Paschalis pápa okleveleiről. In: *Csóka úrtól Gáspár atyáig. Ünnepi kötet Csóka Gáspár OSB 75. születésnapjára.* Szerkesztették: Rendtársai. Szent Mór Bencés Perjelség, Győr. 211–224.
- ÉRSZEGI GÉZA szerk. 2004. *A Tihanyi alapítólevél.* Második, bővített kiadás. Bencés Apátság, Tihany.

- ÉRSZEGI GÉZA szerk. 2007. *Tanulmányok a 950 éves Tihanyi alapítólevél tiszteletére*. Bencés Apátság, Tihany.
- F. = *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis* 1–11. Studio et opera GEORGII FEJÉR. Typ. Universitatis, Budae, 1829–1844.
- SZ. FARKAS ARANKA szerk. 1993. *A Tihanyi alapítólevél*. Latin szöveg, magyar fordítás és utószó: ÉRSZEGI GÉZA. F. Szelényi Ház, Veszprém.
- FEHÉRTÓI KATALIN 2007. *A Tihanyi alapítólevél és néhány 11. századi személynevünk eredetéről*. In: ÉRSZEGI szerk. 2007: 67–76.
- FEJÉRPATAKY LÁSZLÓ 1885. *A királyi kancellária az Árpádok korában*. Akadémiai székfoglaló. MTA, Budapest.
- FEJÉRPATAKY LÁSZLÓ 1892. *Kálmán király oklevelei*. Értekezések a történeti tudományok köréből 15. MTA, Budapest.
- FOGARASI, MIKLÓS 1987. *Nuovo manuale di storia della lingua italiana*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- FUXHOFFER, DAMIANUS 1803. *Monasteriologiae regni Hungariae* 1–2. Vespemii.
- FUXHOFFER, DAMIANUS 1858–1860. *Monasteriologiae regni Hungariae* 1–2. Recognovit, ad fidem fontium revocavit et auxit MAURUS CZINÁR. Emich, Pestini.
- GÁCSEI IMRE 1941. *Az 1211. évi tihanyi összeírás helyesírása és hangtani sajátosságai*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 58. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- GANOCZY, ANTONIUS 1775. *Dissertatio historico-critica de S. Ladislao Hungariae rege fundatore episcopatus Varadiensi*. Viennae.
- GIRY, ARTHUR 1894. *Manuel de diplomatique*. Librairie Hachette, Paris.
- GOMBOCZ ZOLTÁN é. n. *Magyar történeti nyelvtan 3. Alaktan*. G. Z. egyetemi előadásai alapján kiadta a Bölcsésztanhallgatók Árpád Bajtársi Egyesülete, Budapest.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza 1–4*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1963–1998.
- GYÖNGYÖSI 1522 u./1988. *Vitae fratrum eremitarum Ordinis Sancti Pauli Primi Eremitae*. Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum. Series Nova 9. Kiad. HERVAY FERENC LEVENTE. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1956. Tulajdonnév-történet. A tihanyi alapítólevél földrajzinév-azonosításához. In: BÁRCZI GÉZA – BENKŐ LORÁND szerk., *Emlékkönyv Pais Dezső hetvenedik születésnapjára*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 407–415.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1970. A helynevek és a történettudomány. In: KÁZMÉR MIKLÓS – VÉGH JÓZSEF szerk., *Névtudományi előadások. II. névtudományi konferencia, Budapest 1969*. Nyelvtudományi Értekezések 70. Akadémiai Kiadó, Budapest. 196–200.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1983. *István király és műve*. 2. kiadás. Gondolat Kiadó, Budapest.
- GYÓRY JÁNOS 1955. Horváth János: Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái. [Ismeretetés.] *Irodalomtörténeti Közlemények* 59: 340–348.
- HARGITTAY EMIL szerk. 1997. *Bevezetés a régi magyar irodalom filológiájába*. 2. kiadás. Universitas, Budapest.
- HERMAN JÓZSEF 2003. *Vulgáris latin. Az újlatin nyelvek kialakulásának útja*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- HOFFMANN ISTVÁN 2004a. Régi helyneveink mint (nyelv)történeti források. In: FARKAS FERENC szerk., *Magyar névtani kutatások itthon és határon túl*. Jászberény. 192–198.

- HOFFMANN ISTVÁN 2004b. Az oklevelek helynévi szórványainak nyelvi hátteréről. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 1: 9–61.
- HOFFMANN ISTVÁN 2006a. *Mortis* birtok leírása a Tihanyi alapítólevélben. *Magyar Nyelvjárások* 44: 29–67.
- HOFFMANN ISTVÁN 2006b. Szöveg és szórvány kapcsolata a Tihanyi apátság alapítólevelében. In: GALGÓCZI LÁSZLÓ – VASS LÁSZLÓ szerk., *A mondat: kaland. Hetven tanulmány Békési Imre 70. születésnapjára*. Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, Szeged. 142–147.
- HOFFMANN ISTVÁN 2006c. A Tihanyi alapítólevél három szórványáról: *Huluooodi, Turku, Ursa*. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 2: 67–82.
- HOFFMANN ISTVÁN 2007a. *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás*. Akadémiai doktori disszertáció. Kézirat. Debrecen. [MTA Kézirattár.] <http://real-d.mtak.hu/37/2/HI-DISSZ.pdf>. (2014. 07. 01.)
- HOFFMANN ISTVÁN 2007b. A Tihanyi alapítólevél szórványaihoz: *Tichon, Balatin, Petra, Fuk*. *Névtani Értesítő* 29: 7–22.
- HOFFMANN ISTVÁN 2007c. A Tihanyi alapítólevél nyelvészeti jelentősége. In: ÉRSZEGI szerk. 2007: 61–66.
- HOFFMANN ISTVÁN 2007d. *Gisnav* birtok leírása a Tihanyi alapítólevélben. In: BENŐ ATTILA – FAZAKAS EMESE – SZILÁGYI N. SÁNDOR szerk., *Nyelvek és nyelvváltozatok. Köszöntő kötet Péntek János tiszteletére* 1–2. Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetsége Kiadó, Kolozsvár. 1: 354–370.
- HOFFMANN ISTVÁN 2008. A Tihanyi alapítólevél helynévi szórványainak névrendszertani tanulságai. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 3: 9–27.
- HOFFMANN ISTVÁN 2009a. *Tolna*. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 4: 185–192.
- HOFFMANN ISTVÁN 2009b. A magyar nyelv hazai szórványemlékei. In: MADAS szerk. 2009: 13–31.
- HOFFMANN ISTVÁN 2010. *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 16. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- HOLLER LÁSZLÓ 2010. Az 1055. évi tihanyi oklevélben említett két birtok lokalizálása. Javaslat a *lacus segisti* és a *bagat mezee* határá birtok elhelyezkedésére. In: *Helynévtörténeti Tanulmányok* 5: 47–82.
- HOLLER LÁSZLÓ 2011. Az 1055. évi tihanyi oklevélben szereplő *mortis* birtok lokalizálása. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 6: 67–110.
- HOLLER LÁSZLÓ 2013. A veszprémi görög rítusú monostor alapító- és adománylevelének datálásáról és további kérdéseiről. Megjegyzések Szentgyörgyi Rudolf tanulmányához. *Magyar Nyelv* 109: 50–67.
- HOLUB JÓZSEF 1956. A tihanyi apátság alapítólevele. Latin szöveg és fordítás [részlet]. In: MÉSZÖLY 1956: 5–13.
- HORGER ANTAL 1926. Kesztlőc. *Magyar Nyelv* 22: 43–44.
- HORVÁTH JÁNOS (id.) 1931. *A magyar irodalmi műveltség kezdetei. Szent Istvántól Mohácsig*. Magyar Szemle Társaság, Budapest.
- HORVÁTH JÁNOS (ifj.) 1954. *Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- HORVÁTH JÁNOS (ifj.) 1955a. Megjegyzések Győry János könyvismertetésére. *Irodalomtörténeti Közlemények* 59: 349–364.

- HORVÁTH JÁNOS (ifj.) 1955b. Miklós püspök és a tihanyi alapítólevél. *Magyar Nyelv* 51: 146–156.
- HORVÁTH JÁNOS (ifj.) 1956. *Horváth János: Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái.* [Válasz az opponensi véleményekre.] In: BÓTA 1956: 313–318.
- INCHOFER, MELCHIOR 1644. *Annales ecclesiastici regni Hungariae* 1. Romae.
- Inventarium = GEORGIUS GYÖNGYÖSI, *Inventarium.* Kézirat. Egyetemi Könyvtár, Budapest.
- JAKÓ ZSIGMOND – MANOLESCU, RADU 1987. *A latin írás története.* Európa Könyvkiadó, Budapest.
- JAKUBOVICH EMIL 1923–1924. A tihanyi alapítólevél olvasásához. *Magyar Nyelv* 19: 78–87, 20: 9–21.
- JERNEY JÁNOS 1854. *Magyar nyelvkincsek Árpádék korszakából* 1–2. Pest.
- JUHÁSZ DEZSŐ 1992. *eri iturea.* Ómagyar helynévi nyomokon. In: KOZOCSA SÁNDOR – LACZKÓ KRISZTINA szerk., *Emlékkönyv Rácz Endre 70. születésnapjára.* ELTE Mai Magyar Nyelvi Tanszék, Budapest. 124–130.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2008. Ómagyar helynévi nyomokon 2. In: BÖLCSKEI – N. CSÁSZI szerk. 2008: 169–174.
- KAPRINAI, STEPHANUS 1767–1771. *Hungaria diplomatica temporibus Mathiae de Hunyad regis Hungariae* 1–2. Vindobonae [Bécs].
- KÁLLAY ISTVÁN szerk. 1986. *A történelem segédtudományai.* ELTE Bölcsészettudományi Kar, Budapest.
- KATONA, STEPHANUS 1779–1782. *Historica critica regum Hungariae stirpis Arpadianae* 1–7. Pestini.
- KISS JENŐ – SZÜTS LÁSZLÓ szerk. 1991. *Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből. A Magyar Nyelvészek V. Nemzetközi Kongresszusának előadásai.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KMHsz. = *Korai magyar helynévszótár 1000–1350.* 1–. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN. Debreceni Egyetem, Magyar Nyelvtudományi Tanszék, Debrecen, 2005–.
- KNIEZSA ISTVÁN 1952. *Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig.* Nyelvészeti Tanulmányok 2. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KNIEZSA ISTVÁN 1956. Horváth János: Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái. [Opponensi vélemény.] In: BÓTA 1956: 307–308.
- KOLLER, JOSEPHUS 1782–1812. *Historia episcopatus Quinqueecclesiarum* 1–7. Posonii, Pesthini.
- KOMJÁTHY MIKLÓS 1955. A tihanyi apátság alapítólevelének problémái. *Levéltári Közlemények* 26: 27–47.
- KOROMPAY KLÁRA 2009. A középkori magyar nyelv évszázadai. In: MADAS szerk. 2009: 33–51.
- KOVÁCS ÉVA – SZŐKE MELINDA, *Magyar nyelvemlékek. Szórványemlékek.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN. Debreceni Egyetem, Magyar Nyelvtudományi Tanszék, Debrecen, 2009. Elektronikus publikáció: <http://mnytud.arts.klte.hu/kiallitas/intro.html> (2014. 07. 01.)
- KRISTÓ GYULA 1970. A tihanyi alapítólevél és XI. századi szóbeliségünk. *Magyar Nyelv* 66: 208–210.

- LABACH BERTHOLD 1895. *Sancta Regula Sancti Patris Benedicti patriarchae monachorum occidentalium / Szent Benedek Atyának, a nyugoti szerzetesek patriárkájának rendszabálya*. [Szent Benedek Regulájának latin szövege és fordítása.] Fordította és sajtó alá bocsátotta: LABACH BERTHOLD. Győr, 1895.
- LÉKAI LAJOS 1991. *A ciszterciek. Eszmény és valóság*. Szent István Társulat, Budapest.
- Levéltárak = *Levéltárak – kincstárak. Források Magyarország levéltáraiból (1000–1686)*. Közreadja: BLAZOVICH LÁSZLÓ – ÉRSZEGI GÉZA – TURBULY ÉVA. Magyar Levéltárosok Egyesülete, Budapest–Szeged, 1998.
- LŐRINCZE LAJOS 1961. Kilencszáz éves a Tihanyi Alapítólevél. In: Uő szerk., *Édes anyanyelvünk*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 42–43.
- B. LŐRINCZI ÉVA 1953. *A Königsbergi Töredék és Szalagjai mint nyelvi emlék*. Nyelvészeti Tanulmányok 3. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- MABILLON, JOHANNES 1681. *De re diplomatica libri VI*. Lutetiae Parisiorum. Supplementum: 1704.
- MADAS EDIT szerk. 2009. „*Látjátok feleim...*” Magyar nyelvemlékek a kezdetektől a 16. század elejéig. Az Országos Széchényi Könyvtár kiállítása 2009. október 29. – 2010. február 28. Országos Széchényi Könyvtár, Budapest.
- MARCZALI HENRIK szerk. 1902. *A magyar történet kútfőinek kézikönyve*. Athenaeum, Budapest.
- MARTINKÓ ANDRÁS 1993. Transzmutáció. [Lexikoncikk.] In: SZERDAHELYI ISTVÁN főszerk., *Világirodalmi lexikon* 15. Akadémiai Kiadó, Budapest. 785.
- MELICH JÁNOS 1903–1905. *Szláv jövevényszavaink* 1/1–2. Franklin, Budapest.
- MELICH JÁNOS 1910. A tihanyi apátság története. [Ismeretetés.] *Magyar Nyelv* 6: 40
- MELICH JÁNOS 1914a. A tihanyi alapító oklevél egy helyéről. *Magyar Nyelv* 10: 126–128.
- MELICH JÁNOS 1914b. Keresztneveinkről. *Magyar Nyelv* 10: 97–107, 149–156, 193–199, 248–255.
- MELICH JÁNOS 1915–1917. Egy fejezet a történeti magyar hangtanból. *Nyelvtudományi Közlemények* 44: 333–372.
- MELICH JÁNOS 1926. Kesztlőc. *Magyar Nyelv* 22: 131–132.
- MELICH JÁNOS 1934. *Latinbetűs helyesírásunk eredete*. Értekezések a Nyelv- és Néptudományi Osztály köréből 25/4. MTA, Budapest. [= *Nyelvtudományi Közlemények* 49: 98–140.]
- MÉSZÖLY GEDEON 1956. *Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- MEZEY BARNA szerk. 2007. *Magyar jogtörténet*. 4. átdolgozott kiadás. Osiris Kiadó, Budapest.
- MEZEY LÁSZLÓ 1966. A latin írás magyarországi történetéből. *Magyar Könyvszemle* 82: 1–9. 205–216. 285–304.
- MEZEY LÁSZLÓ 1979. *Deákosság és Európa. Irodalmi műveltségünk alapvetésének vázlata*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- MIGLIORINI, BRUNO 1963. *Storia della lingua italiana*. Sansoni, Firenze.

- MKLSz. = A magyarországi középkori latinság szótára 1–[5]. Kiadásra előkészítette HARMATTA JÁNOS, [3.] BORONKAI IVÁN – BELLUS IBOLYA, [4.] BORONKAI IVÁN – SZOVÁK KORNÉL. [1–2.] Akadémiai Kiadó, [3.] Akadémiai Kiadó – Argumentum Kiadó, [4–5] Argumentum Kiadó, Budapest, 1987–[2013].
 MKLSz. Pk. = A magyarországi középkori latinság szótára. 1. pótkötet. Kiadásra előkészítette SZOVÁK KORNÉL. Argumentum Kiadó, Budapest.
 MOE = A Magyar Országgyűlési Emlékek sorozat 1607–1780 közti részének szerkesztési és forrásközlési szabályzata. Készítette: BENDA KÁLMÁN. *Századok* 108 (1974): 436–475.
 MOKÁNY SÁNDOR 1982. *Iohtucou. Néprajz és nyelvtudomány* 26: 95–98.
 MOLNÁR JÓZSEF – SIMON GYÖRGYI 1980. *Magyar nyelvemlékek*. Harmadik, javított és bővített kiadás. Tankönyvkiadó, Budapest.
 MOÓR ELEMÉR 1944. *Koppány. Magyar Nyelv* 40: 302–304.
 MTT. FSz. = A Magyar Történelmi Társulat forráskiadási szabályzatai. *Századok* 54 (1920): Melléklet.
 MURATORI: Ant. It. = *Antiquitates italicæ mediæ ævi* 1–6. Auctore LUDOVICO ANTONIO MURATORIO. Mediolani, 1738–1742.
 NEMERKÉNYI, ELŐD 2004. *Latin Classics in Medieval Hungary. Eleventh Century*. University of Debrecen – Central European University, Debrecen–Budapest.
 NÉMETH GYULA 1940. 1055: Kangrez. *Magyar Nyelv* 36: 326–327.
 NYSz. = SZARVAS GÁBOR – SIMONYI ZSIGMOND, *Magyar nyelvtörténeti szótár a legrégebb nyelvemlékektől a nyelvújításig* 1–3. Hornyánszky, Budapest, 1890–1893.
 OklSz. = Magyar oklevél-szótár. Régi oklevelekben és egyéb iratokban előforduló magyar szók gyűjteménye. Pótlék a Magyar nyelvtörténeti szótárhoz. Gyűjt. SZAMOTA ISTVÁN. Szótárrá szerk. ZOLNAI GYULA. Hornyánszky, Budapest, 1902–1906.
 ÓMolv. = Ó-magyar olvasókönyv. Szerk. JAKUBOVICH EMIL – PAIS DEZSŐ. Danubia, Pécs, 1929.
 Ovidius: Szer. = Publius Ovidius Naso, *Szerelmek*. Válogatta, a jegyzeteket összeállította: TERAVAGIMOV PÉTER. Tertius Kiadó, Budapest, 1998.
 PAIS DEZSŐ 1928. Szórvány-nyelvemlék, szöveg-nyelvemlék. *Magyar Nyelv* 24: 338–340.
 PAIS DEZSŐ 1944. Miklós püspök írta-e a tihanyi alapítólevelet? *Századok* 78: 232–240.
 PAIS DEZSŐ 1949. Szófejtések. Aj ~ áj. *Magyar Nyelv* 45: 269–275.
 PAIS DEZSŐ 1955a. 1055–1955. *Magyar Nyelv* 51: 3–9.
 PAIS DEZSŐ 1955b. Miklós püspök írta-e a tihanyi alapítólevelet? *Magyar Nyelv* 51: 10–17. (= PAIS 1944.)
 PAIS DEZSŐ 1955c. 1055: *urfa*. *Magyar Nyelv* 51: 96–97.
 PAIS DEZSŐ 1970. Köznévi etimológia és tulajdonnév-magyarázat együttese, *halad : hull – huluoodi*. In: KÁZMÉR MIKLÓS – VÉGH JÓZSEF szerk., *Névtudományi előadások 2. Névtudományi Konferencia*. Nyelvtudományi Értekezések 70. Akadémiai Kiadó, Budapest.
 PÁPAY JÓZSEF 1927. Segesd és Segesvár. *Magyar Nyelv* 23: 213–214.
 PAPPENBROECK, DANIEL VAN 1675. *Sur le discernement du faux et du vrai dans les vieux parchemins*. Paris.
 PAPP LAJOS 1991. A magyar nyelvemlékkiadás szemléleti változásai. In: KISS-SZÜTS szerk. 1991: 509–515.

- PAULER GYULA 1899. *A magyar nemzet története az árpádházi királyok alatt*. Második, javított kiadás. Athenaeum, Budapest.
- PERÉNYI JÓZSEF 1938. *A francia iskolák hatása a magyar okleveles gyakorlat kialakulására*. Budapest.
- PINTÉR JENŐ 1921. *A Magyar Irodalom Történetének Kézikönyve* 1–2. Franklin-Társulat, Budapest.
- PINTÉR JENŐ 1942. *A magyar irodalom története* 1. *A magyar irodalom a tizenharmadik század végéig*. Második kiadás. Bibliotheca, Budapest.
- PITI FERENC 2006. A tihanyi monostor alapítólevele (1055.) [Fordítás, bevezetés, jegyzetek.] In: MAKK FERENC – THOROCZKAY GÁBOR szerk., *Írott források az 1050–1116 közötti magyar történelemről*. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 22. Szegedi Középkorász Műhely, Szeged. 16–25.
- PL. = [Patrologia Latina.] *Patrologiae Cursus Completus seu Bibliotheca Universalis [...]* *Omnium SS. Patrum, Doctorum Scriptorumque Ecclesiasticorum [...]*. Series Latina. 1–217. Indices 218–221. Accurante JACQUES-PAUL MIGNE. [Garnier Fratres,] Parisiis, 1844–1855. Indices: 1862–1865.
- PRAY, GEORGIUS 1801e./1805. *Syntagma historicum de sigillis regum et reginarum Hungariae pluribusque aliis. Cum XVI tabulis aeri incisi*. Regia Universitas, Buda, 1805.
- PRAZNOVSZKY MIHÁLY szerk. 1992. *Tündér Tihany*. Veszprém Megyei Múzeumok Igazgatósága, Veszprém.
- PRT. = *A pannonhalmi Szent-Benedek-rend története* 1–12/B. Szerk. ERDÉLYI LÁSZLÓ – SÖRÖS PONGRÁC. Stephaneum Nyomda Rt., Budapest, 1902–1916.
- Prudentius: Cath. = Prudentius, *Cathemerinon liber*. – *The Hymns of Prudentius*. Translated by R. MARTIN POPE & R. F. DAVIS. Aldine House, London, 1905.
- PUSZTAI FERENC 1973. A latin „apanyelv” helye a XVII–XVIII. századi magyar nyelv szókészletében. In: E. ABAFFY ERZSÉBET – NAGY FERENC – ZELLIGER ERZSÉBET szerk., *Adalékok a magyar nyelv életrajzához*. Nyelvtudományi Dolgozatok 14. ELTE, Budapest. 133–143.
- PÜSPÖKI NAGY PÉTER 1989. *Piacok és vásárok kezdetei Magyarországon 1000–1301*. 1. *Az Árpád-kori vásártartás írott emlékei és azok kritikája az államszervezéstől a tatárjárásig*. Madách Kiadó, Bratislava.
- RAVISIUS TEXTOR, JOHANNES 1524 e./1560. *Officinae epitome* 1–2. Lugduni [Lyon].
- RB. = *Regula Sancti Benedicti*. Latin nyelvű szöveg, számos kiadásban, pl. PL. 66: 215–932; LABACH 1895. stb. http://www.bences.hu/static/regula_latin. [Hivatkozás hagyományosan a fejezetek és a versek számaival.]
- RÉCSEY VIKTOR 1906. Nézetek a tihanyi apátság alapítóleveléről. *Századok* 40: 174–176.
- SOLYMOSI LÁSZLÓ 1997. A pápai kancellária hatása a magyarországi oklevélkiadásra a 13. század közepéig. *Történelmi Szemle* 39: 335–344.
- SOLYMOSI LÁSZLÓ 2002. A perjogi írásbeliség első százada. *Vigilia* 67/7: 521–527.
- SOLYMOSI LÁSZLÓ 2003. Oklevéltan. In: BERTÉNYI szerk. 2003: 153–168.
- SOLYMOSI LÁSZLÓ 2006. *Írásbeliség és társadalom az Árpád-korban. Diplomatikai és pecsét-történeti tanulmányok*. Argumentum Kiadó, Budapest.
- SÖVEGES DÁVID 2005. *Szent Benedek Regulája*. Bevezető és fordítás: SÖVEGES DÁVID. Bencés Kiadó, Pannonhalma. (A fordítás első kiadása: SZENNAY szerk. 1981. 102–183.)

- STRECKER, KARL 1929. *Einführung in das Mittellatein*. Zweite, erweite Auflage. Weidmannsche Buchhandlung, Berlin.
- SZABÓ DÉNES 1944. Koppány. Személy- és vízneveink viszonya. *Magyar Nyelv* 40: 186–193.
- SZABÓ DÉNES 1959. *A magyar nyelvemlékek*. Második, bővített kiadás. Tankönyvkiadó, Budapest.
- SZAMOTA ISTVÁN 1895. A tihanyi apátság 1055-iki alapítólevele mint a magyar nyelv legrégibb hiteles és egykorú emléke. *Nyelvtudományi Közlemények* 25: 129–167. Különynyomat: 1896.
- SZENNAY ANDRÁS szerk. 1981. *Népek nagy nevelője. Szent Benedeknek, Európa védőszentjének emlékezete*. Szerkesztette és közzéteszi: SZENNAY ANDRÁS. Szent István Társulat, Budapest.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2005. A tihanyi apátság alapítólevele: betűhív átírás és magyar fordítás jegyzetekkel. In: ZELLIGER ERZSÉBET, *A Tihanyi Alapítólevél*. Bencés Kiadó, Pannonhalma. 47–65.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2006. *A tihanyi apátság alapítólevelének hátlapja mint nyelvi emlék*. Elektronikus publikáció: <http://mnytud.arts.unideb.hu/nevtan/informaciok/mnyt/szr.pdf> (2014. 07. 01.)
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2007. A Keszötlöcről Fehérvárra menő hadút. *Névtani Értesítő* 29: 23–47.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2008a. A Tihanyi alapítólevél kangrez szórványáról. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 3: 31–55.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2008b. *Kanyar* igénk lehetséges finnugor etimológiája. In: POMOZI PÉTER szerk., *Navigare humanum est... Pusztay János hatvanadik születésnapjára*. Finnugor Népek Világkongresszusa Magyar Nemzeti Szervezete, Budapest. 203–208.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2008c. A Tihanyi alapítólevél latin szövege és helyneveinek lokalizálása. In: BÖLCSKEI – N. CSÁSZI szerk. 2008: 255–267.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2008d. Érszegi Géza szerk.: Tanulmányok a 950 éves Tihanyi Alapítólevél tiszteletére. [Ismertetés.] *Névtani Értesítő* 30: 285–287.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2009a. A Tihanyi összeírás. Fordítás Erdélyi László szövegközlése alapján. In: KOVÁCS–SZŐKE 2009.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2009b. Terminológiai széljegyzet a Tihanyi alapítólevél kétnyelvű helymeghatározásaihoz. *Magyar Nyelv* 105: 62–68.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2009c. A Tihanyi alapítólevél *ecli* szórványáról. *Magyar Nyelv* 105: 216–219.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2010a. A Tihanyi alapítólevél szövege. In: HOFFMANN ISTVÁN, *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 16. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen. 21–41.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2010b. A Tihanyi alapítólevél görög helynevei. *Magyar Nyelv* 106: 295–307, 385–396.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2010c. Helynevek beillesztése korai latin nyelvű okleveleink szövegébe. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 5: 31–44.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2010d. A nyelvi kölcsönhatás nyomai korai ómagyar okleveleinkben. In: É. KISS KATALIN – HEGEDŰS ATTILA szerk., *Nyelvelmélet és kontaktológia*. Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Piliscsaba. 71–86.

- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2010e. *A tihanyi apátság alapítólevele mint a magyar nyelvtörténeti kutatások forrása*. PhD-disszertáció. Kézirat. ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola, Budapest. Elektronikus elérhetőség: http://nyelvtortenet.elte.hu/?page_id=107 (2014. 08. 01.)
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2011a. A tihanyi apátság alapítólevele: betűhív átírás és magyar fordítás jegyzetekkel. In: ZELLIGER ERZSÉBET, *A Tihanyi Alapítólevél*. Második, javított kiadás. Bencés Kiadó, Pannonhalma. 47–65.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2011b. A Tihanyi alapítólevél két vízrajzi nevééről. In: BÁRTH M. JÁNOS – TÓTH ÁLMOS szerk., *Karszt, történelem, helynevek. Köszöntők és tanulmányok a 88 éves Dénes György tiszteletére*. Meteor Természetbarátok Turista Egyesülete, Budapest. 259–262.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2011c. A Tihanyi alapítólevél nyelve és nyelvi közege. In: CSISZÁR GÁBOR – DARVAS ANIKÓ szerk., *Kláriskok. Tanulmánykötet Korompay Klára tiszteletére*. [ELTE BTK] Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék. Budapest, 2011. 321–332.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2011d. Egy ómagyar magánhangzó-változásról. *Magyar Nyelv* 107: 193–198.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2011e. A Tihanyi alapítólevél személynevei 1. Középkori okleveleink teonimái. *Névtani Értesítő* 33: 9–28.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2012a. A veszprémi apácamonostor görög nyelvű adománylevele – legelső hazai nyelvemlékünk? *Magyar Nyelv* 108: 303–322, 385–399.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2012b. A Tihanyi alapítólevél *lupa* szórványáról. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 8: 7–36.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2013a. Korai oklevélgyűjteményeink nyelvtörténeti forrásértékéről. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 9: 77–88.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2013b. A Tihanyi alapítólevél személynevei 2. Az alapítólevél hagiominimái. *Névtani Értesítő* 35: 157–178.
- SZENTPÉTERY IMRE 1930. *Magyar Oklevéltan. A magyarországi középkori okleveles gyakorlat ismertetése. A magyar történettudomány kézikönyve* II. 3. Magyar Történelmi Társulat, Budapest.
- SZOVÁK KORNÉL 1997. Középlatin nyelv, Rímes próza. [Szócikkek.] In: *Encyclopaedia Humana Hungarica* 2. CD-ROM, Encyclopaedia Humana Egyesület, Budapest.
- SZÓKE MELINDA 2006. A garamszentbenedeki apátság alapítólevelében szereplő szórványok nyelvi alkata és szövegbeli helyzete. In: KOVÁCS ZOLTÁN – SZIRÁK PÉTER szerk., *Juvenilia 1. Debreceni bölcsész diákkörösök antológiája*. Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen. 263–274.
- SZÓKE MELINDA 2007. *A magyar nyelvű szórványok beillesztésének eljárásai XI. századi okleveleinkben*. Szakdolgozat. Debreceni Egyetem, Magyar Nyelvtudományi Intézet. Elektronikus publikáció: http://mnytud.arts.klte.hu/szakdolgozat/1555/szoke_m_1555.pdf. (2014. 07. 01.)
- SZÓKE MELINDA 2013. A latin szöveg és helynévi szórvány kapcsolata. Különös tekintettel a garamszentbenedeki apátság alapítólevelének latinizáló helyneveire. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 9: 57–76.

- TARNAI ANDOR 1981. Szóbeliség – latinság – írásbeliség. In: TARNAI ANDOR – CSETRI LAJOS szerk., *A magyar kritika évszázadai 1. Rendszerek a kezdetektől a romantikáig*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest. 11–26.
- TARNAI ANDOR 1984. „A magyar nyelvet írni kezdik”. *Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- TARNAI ANDOR főszerk. 1992. *Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalom történetéhez. Középkor. 1000–1530*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- TERESTYÉNI CZ. FERENC 1941. *Magyar közsói eredetű személynevek az 1211-i tihanyi összeírásban*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 59. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- TÓTH ANDRÁS 1958. „Holt” kéziratgyűjtemények élete. *Magyar Könyvszemle* 74: 42–50.
- TÓTH PÉTER 2007. Vallon főpapok a magyar egyház újjászervezésében a pogánylázadás után. In: ÉRSZEGI szerk. 2007: 31–36.
- TÖRÖK JÁNOS 1859. *Magyarország primása. Közjogi és történeti vázolat* 1–2. Pest.
- ÚMILex. = *Új magyar irodalmi lexikon* 1–3. Főszerk. PÉTER LÁSZLÓ. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1994.
- Váradi regestrum = *Ritus explorandae veritatis* (...). Colosuarii, 1550. Legújabb kiadása: *Regestrum Varadiense* (1208–1235). Szerk. SOLYMOSI LÁSZLÓ – SZOVÁK KORNÉL. Arcanum CD. Budapest, 2009.
- ZELLIGER ERZSÉBET 2005. *A Tihanyi Alapítólevél*. Bencés Kiadó, Pannonhalma.
- ZELLIGER ERZSÉBET 2006. A TA. u[gr]in baluana adata. In: *Helynévtörténeti Tanulmányok* 2: 83–86.
- ZELLIGER ERZSÉBET 2008a. Érszegi Géza szerk., Tanulmányok a 950 éves Tihanyi alapítólevél tiszteletére. [Ismeretetés.] *Magyar Nyelv* 104: 237–239.
- ZELLIGER ERZSÉBET 2008b. Opponensi vélemény. [HOFFMANN ISTVÁN akadémiai doktori értekezéséről (= 2007a).] *Névtani Értesítő* 30: 243–247.
- ZELLIGER ERZSÉBET 2011. *A Tihanyi Alapítólevél*. Második, javított kiadás. Bencés Kiadó, Pannonhalma.
- ZERWICK, MAXIMILIANO 1955. *Graecitas Biblica*. Editio tertia aucta et emendata. Pontificio Instituto Biblico, Romae.
- ZOLNAI GYULA 1894. *Nyelvemlékeink a könyvnyomtatás koráig*. MTA, Budapest.
- ZSILINSZKY ÉVA 1976. Szempontok a latin–magyar kevert nyelvűség szaknyelvi helyzetének vizsgálatához. In: BENKŐ – K. SAL szerk. 1976: 300–303.

KÉPMELLÉKLETEK

118

2. kép

Krisztus-monogram
a pannonhalmi
interpolált oklevélen

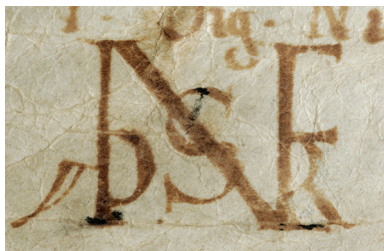
1. kép

A Tihanyi alapítólevél
Krisztus-monogramja

3. kép

Krisztus-monogram
a pannonhalmi apátság
javainak összeírásán

4. kép

András király monogramja
a tihanyi apátság alapítólevelén

5. kép

Szent István király monogramja
a pannonhalmi interpolált
alapítólevélen

A rányomott pecsét helye a Tihanyi alapítólevélen

András király idézőpecsétjének
lenyomata (Nemzeti
Múzeum, Budapest)

András király idézőpecsétjének
lenyomata (Laczkó Dezső
Múzeum, Veszprém)

Rekonstruált pecsét a Tihanyi alapítólevélen (Az elveszett királyi pecsét helyett az idézőpecsét ráhelyezésével)